

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний авіаційний університет

ЕКОНОМІКА ОРГАНІЗАЦІЇ
Практикум
для студентів спеціальності 8.18010018
«Адміністративний менеджмент»

Київ 2015

УДК 334.78 (07615)
ББК У 29я7
Е 457

Укладачі: *І. В. Барановська, Н. Г. Чайка, В. М. Юдка*

Рецензенти : *к.т.н., доцент А. М. Овсянкін*
д.е.н., с.н.с. О. М. Кисельова
д.пол.н., проф. М. Ф. Головатий

Затверджено методично-редакційною радою Національного авіаційного університету (протокол № 1/13 від 14.02.2013 р.).

Економіка організації : практикум / уклад. : І. В. Барановська,
Е 457 Н. Г. Чайка, В. М. Юдка. – К. : НАУ, 2015. – 64 с.

Практикум містить методичні рекомендації щодо підготовки до занять, теми та види практичних робіт, приклади розв'язування задач, завдання до самостійної роботи, список рекомендованої літератури.

Для студентів спеціальності 8.18010018 «Адміністративний менеджмент».

Вступ	4
Модуль 1	
СИСТЕМНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ ОРГАНІЗАЦІЇ (ПІДПРИЄМСТВА, УСТАНОВИ).....	9
<i>Практичне заняття</i>	
Маркетингова діяльність в організації (підприємстві, установі)	9
<i>Практичне заняття</i>	
Продуктивність праці і резерви її підвищення. Визначення зарплати	20
Модуль 2	
КАПІТАЛ ОРГАНІЗАЦІЇ (ПІДПРИЄМСТВА, УСТАНОВИ)	25
<i>Практичне заняття</i>	
Інтенсифікація і показники використання основних фондів	25
<i>Практичне заняття</i>	
Використання інформаційних технологій в управлінні організацією	28
Модуль 3	
ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНІ РЕЗУЛЬТАТИ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ (ПІДПРИЄМСТВА, УСТАНОВИ)	31
<i>Практичне заняття</i>	
Собівартість продукції чи послуги	31
<i>Практичне заняття</i>	
Кошторис витрат, класифікація статей калькуляції	34

<i>Практичне заняття</i>	
Бухгалтерський облік, фінансова звітність, податковий облік.....	37
<i>Практичне заняття</i>	
Методичні підходи до вибору інструментарію розрахунку ефективності	42
<i>Практичне заняття</i>	
Економічний ефект і питання ціноутворення. Показники економічної ефективності.....	50
<i>Практичне заняття</i>	
Порівняльний аналіз основних методів кількісної оцінки ризику	57
Список літератури	61

Дисципліна «Економіка організації» має міждисциплінарний інтегрований характер. Її завдання – світоглядна та методологічна підготовка менеджерів. Відповідно до Галузевого стандарту вищої освіти України вказана дисципліна викладається при підготовці магістрів за спеціальністю специфічних категорій 8.18010018 «Адміністративний менеджмент» кваліфікації 1475.4 «Менеджер (управитель) з адміністративної діяльності».

Основною метою вивчення дисципліни «Економіка організації» є надання студентам теоретичних та практичних знань з питань особливостей здійснення економічної діяльності організацій (підприємств, установ), достатніх для виконання за-

дач діяльності фахівців з адміністративного менеджменту. Навчальний матеріал дисципліни структурований за модульним принципом і складається з трьох навчальних модулів у контексті отримання уявлення про системні основи економіки організації (підприємства, установи), ознайомлення з організаційно-економічними факторами її успішного функціонування, опанування базового інструментарію визначення засобів підвищення ефективності економічної діяльності організації.

У результаті вивчення дисципліни «Економіка організації» студенти повинні набути навичок та вмінь, що дозволять у складі апарату управління (групи фахівців), в умовах визначеного терміну виконання, виходячи з установчих документів організації та використовуючи типові управлінські технології:

- здійснювати сценарне планування на основі висновків аналізу діяльності організації, маркетингових досліджень та стратегії її розвитку;
- формувати програми діяльності організації, обґрунтовувати вибір найбільш доцільних її форм діяльності на підставі маркетингового підходу з урахуванням особливостей функціонування різних галузей;
- визначати шляхи адаптації діяльності організації до зовнішніх умов на основі впровадження раціональних форм організації виробництва;

- забезпечувати розподіл діяльності організації у часі і просторі, забезпечувати упорядкованість організаційної системи на основі використання раціональних форм і методів організації праці;
- контролювати кілька напрямів діяльності, виявляти, оперативно реагувати та усувати відхилення у процесі діяльності організації;
- здійснювати аналіз та розрахунок основних економічних показників використання капіталу організації;
- визначати засоби підтримки раціональної структури та збалансованості поєднання усіх ресурсів організації;
- здійснювати контроль операцій процесу виробництва (обслуговування) та рівня запасів і своєчасного поповнення ресурсів на основі вимог галузевої технології;
- визначати засоби збалансування надходження та ефективного використання усіх ресурсів, виявляти та усувати відхилення у процесі діяльності організації;
- на основі даних статистичної звітності та бухгалтерського обліку з основних господарських операцій оцінювати виробничо-економічний потенціал організації, визначати обсяги діяльності та динаміки розвитку;
- здійснювати планування діяльності з урахуванням галузевих особливостей і макроекономічних прогнозів на основі результатів аналізу виробничо-економічного потенціалу організації;

– формувати програми діяльності організації, визначати найбільш економічні форми діяльності організації на підставі маркетингового підходу з урахуванням особливостей фінансових показників у різних галузях.

Значне місце в системі підготовки менеджерів посідають практичні заняття як інструмент закріплення, переведення у довготривалу пам'ять теоретичних знань, формування навичок і вмінь з тієї чи тієї навчальної теми та оволодіння інструментарієм наукових досліджень.

Практичні заняття проводяться з метою поглиблення, розширення, деталізації знань, які отримані на лекціях та допомагають опрацюванню навичок для майбутньої професійної діяльності.

Структура практичних занять переважно складається з наступних видів навчальних дій: попередній контроль знань, навичок і вмінь студентів; формулювання загальної проблеми та її обговорення за участю студентів; розв'язування завдань та їх обговорення; розв'язування контрольних завдань, їх перевірка й оцінювання.

Одним з видів практичних занять є семінар, який є засобом поглибленого вивчення дисципліни, оволодіння методологією наукового пізнання та розвитку у студентів культури наукового мислення. Головна мета семінарського заняття – забезпечити студентам можливість оволодіння навичками та вміннями використовувати теоретичні знання відповідно до особливостей практичної діяльності. Цією організаційною формою навчання передбачено

підвищення пізнавальної активності студентів, попередня самостійна робота студентів за визначеними питаннями.

Кожен з видів навчальних дій потребує від студентів наполегливої самостійної праці. Результати участі кожного студента у практичному занятті, його самостійної роботи і засвоєння навчального матеріалу оцінюється викладачем.

Знання та вміння, отримані під час вивчення навчальної дисципліни «Економіка організації» (табл. 1) дозволять майбутнім керівникам, незалежно від спеціалізації і кола функціональних обов'язків, поглибити фундаментальні знання, закріпити професійні вміння і навички управлінської діяльності, опанувати досвід творчої і дослідної діяльності щодо вирішення нових проблем.

Таблиця 1

Тематичний план навчальної дисципліни

Назва теми	Обсяг навчальних занять, годин					
	Усього	Лекції	Практичні	Лабораторні	Індивідуальні заняття	Самостійна робота
Модуль 1. Системні основи економіки організації (підприємства, установи)						
<i>Тема 1.</i> Загальні засади функціонування організації (підприємства, установи)	5	1	–	–	1	3
<i>Тема 2.</i> Продуктивність праці і резерви її підвищення. Визначення зарплати	7	1	1	1	2	2

Продовження табл. 1

Назва теми	Обсяг навчальних занять, годин

	Усього	Лекції	Практичні	Лабораторні	Індивідуальні заняття	Самостійна робота
<i>Тема 3. Маркетингова діяльність в організації (підприємстві, установі)</i>	7	1	1	1	2	2
<i>Тема 4. Цінова політика в організації (підприємстві, установі)</i>	5	1	–	1	1	2
<i>Тема 5. Зовнішньоекономічна діяльність в організації (підприємстві, установі)</i>	5	1	–	1	2	1
Контроль	1	–	–	–	–	–
Усього за модулем	30	5	2	4	8	10
Модуль 2. Капітал організації (підприємства, установи)						
<i>Тема 1. Економічна сутність, класифікація і структура основного капіталу</i>	6	1	–	1	2	2
<i>Тема 2. Інтенсифікація і показники використання основних фондів</i>	10	1	1	2	2	4
<i>Тема 3. Склад, структура і кругообіг оборотного капіталу</i>	8	1	–	1	2	4
<i>Тема 4. Поняття про інформаційну економіку та напрями її розвитку</i>	9	1	–	2	2	4
<i>Тема 5. Використання інформаційних технологій в управлінні організацією</i>	11	1	1	1	2	6
Контроль	1	–	–	–	–	–
Усього за модулем	45	5	2	7	10	20
Модуль 3. Фінансово-економічні результати та ефективність організації (підприємства, установи)						
<i>Тема 1. Загальні аспекти та результати фінансової діяльності організації (підприємства, установи)</i>	10	1	–	2	2	5
<i>Тема 2. Собівартість продукції чи послуги</i>	11	1	1	1	2	6

Закінчення табл. 1

Назва теми	Обсяг навчальних занять, годин					
	Усього	Лекції	Практичні	Лабораторні	Індивідуальні заняття	Самостійна робота
<i>Тема 3.</i> Кошторис витрат, класифікація статей калькуляції	17	1	2	2	2	10
<i>Тема 4.</i> Бухгалтерський облік, фінансова звітність, податковий облік	26	2	2	2	4	16
<i>Тема 5.</i> Методичні підходи до вибору інструментарію розрахунку ефективності	14	1	1	2	2	8
<i>Тема 6.</i> Економічний ефект і питання ціноутворення. Показники економічної ефективності	19	2	1	2	4	10
<i>Тема 7.</i> Порівняльний аналіз основних методів кількісної оцінки ризику	15	2	1	2	2	8
Контроль	2	–	–	–	–	–
Усього за модулем	114	10	8	13	18	63
Усього за навчальною дисципліною	189	20	12	24	36	93

Модуль I

СИСТЕМНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ ОРГАНІЗАЦІЇ (ПІДПРИЄМСТВА, УСТАНОВИ)

Практичне заняття

ПРОДУКТИВНІСТЬ ПРАЦІ І РЕЗЕРВИ ЇЇ ПІДВИЩЕННЯ. ВИЗНАЧЕННЯ ЗАРПЛАТИ

Мета : опрацювання існуючих методик розв'язання задач практичного спрямування стосовно визначення рівня продуктивності праці та виявлення резервів її підвищення. Вивчення особливостей застосування різних систем оплати праці.

Питання для контролю засвоєння теоретичних знань

1. Сутність і значення продуктивність праці.
2. Показники і методи вимірювання продуктивності праці.
3. Фактори і резерви підвищення продуктивності праці
4. Програми управління продуктивністю праці у організації
5. Сутність, функції та принципи заробітної плати.
6. Форми і системи оплати праці.
7. Формування фонду оплати праці у організації
8. Особливості нарахування заробітної плати.

Матеріал для практичного опрацювання

Змістовими блоками задач практичного спрямування стосовно визначення рівня продуктивності праці та виявлення резервів її підвищення є:

1) визначення необхідної чисельності працівників; оцінка ціннісно-орієнтаційної єдності трудового колективу та привабливості праці, а також ділових якостей менеджера; виявлення впливу зміни

чисельності й плинності персоналу відповідно на обсяги продукції і послуг та витрати організації;

2) обчислення рівня й динаміки продуктивності праці, підвищення останньої під впливом дії окремих чинників;

3) розрахунки місячної заробітної плати окремих категорій персоналу, фонду заробітної плати підрозділів і організації в цілому; оцінка ефективності преміювання працівників, застосування бригадної форми організації та оплати праці.

Розрахунок необхідної чисельності основних виробничих робітників-відрядників включає:

1) знаходження зміненої (збільшеної чи зменшеної) трудомісткості виробничої програми підприємства розрахункового року;

2) визначення збільшеного річного фонду робочого часу одного робітника у розрахунковому році;

3) уточнення очікуваного ступеня виконання норм виробітку робітниками-відрядниками;

4) безпосереднє обчислення чисельності робітників як співвідношення трудомісткості річної програми і фонду робочого часу одного робітника, скоригованого на коефіцієнт виконання норм виробітку.

Перевірка достатності чи недостатності наявної чисельності зовнішніх працівників базується на розрахунках загальної кількості відвідувань торговельних підприємств і кількості відвідувань за рік у розрахунку на одного продавця (торгового агента) та порівнянні розрахункової і наявної чисельності цих працівників.

Дослідження рівня ціннісно-орієнтаційної єдності персоналу певного підрозділу організації здійснюється за результатами анкетного опитування. Зміст опитування полягає в тому, що кожний працівник підрозділу на власний розсуд ставить на певне місце (від першого до останнього) виокремлену морально-ділову характеристику залежно від їх загальної кількості. На основі результатів анкетного опитування, занесених у спеціальну таблицю, послідовно:

1) визначаються загальна сума місць по кожній виокремленій морально-діловій характеристиці та середня сума місць по ній як частка від ділення загальної їх суми на чисельність опитуваних працівників;

2) за величиною коефіцієнта середньої суми місць виявляються ті морально-ділові характеристики, що внаслідок анкетного опитування посіли перші та останні місця;

3) підсумовується чисельність працівників, які поставили відповідну морально-ділову характеристику на три перші місця (1, 2, 3) і три останні місця ($n - 2$, $n - 1$, n);

4) шляхом додавання обчислюється загальна чисельність працівників, які поставили відповідну морально-ділову характеристику на три перші і три останні місця;

5) визначається кількість можливих попадань у першу та останню трійку місць на основі множення чисельності опитуваних працівників на число 6 (кількість перших і останніх трьох місць);

б) безпосередньо розраховується коефіцієнт рівня ціннісно-орієнтаційної єдності персоналу як співвідношення величин, визначених у пунктах 4 і 5;

7) порівнюється розрахунковий коефіцієнт з рекомендованим його значенням, що має перевищувати 0,5, і формулюється однозначний висновок щодо досягнутого рівня ціннісно-орієнтаційної єдності персоналу.

Дослідження досягнутого у організації рівня привабливості праці (відповідності виконуваної роботи прихильності й запитам робітника, спеціаліста, керівника) здійснюється за аналогічним методичним сценарієм. У цьому випадку встановлюються лише інші за назвою та кількістю одиничні показники привабливості праці.

Оцінка ділових якостей менеджерів (спеціалістів, керівників) включає:

1) самостійний вибір чи прийняття рекомендованих фахівцями суттєвих вихідних показників оцінки;

2) установлення системи оцінки в балах: а) якість відсутня – 1 бал; б) якість виявляється дуже рідко – 2 бали; в) якість виявляється не сильно і не слабо – 3 бали; г) якість виявляється часто – 4 бали; д) якість виявляється систематично – 5 балів;

3) визначення коефіцієнта вагомості кожної виокремленої якості (переважно експертним методом) та середньозваженого значення ділових якостей менеджера (спеціаліста, керівника)

$$k_{\text{äy}} = \frac{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^8 \alpha_j \beta_{ij}}{n},$$

де $i = 1, 2 \dots n$ – чисельність залучених експертів; $j = 1, 2 \dots 8$ – кількість оцінюваних якостей менеджера (спеціаліста, керівника); α_j – коефіцієнт вагомості j -ї якості, що визначається для кожної групи працівників за п'ятибальною системою; β_{ij} – оцінка i -м експертом j -ї якості менеджера (спеціаліста, керівника) за п'ятибальною системою;

4) розрахунковий коефіцієнт $k_{\text{дä}}$ зіставляється з його значенням: мінімальним ($k_{\text{äy}}^{\text{min}} = \sum \alpha_j \cdot 1$), середнім ($k_{\text{äy}}^{\text{пääð}} = k_{\text{äy}}^{\text{min}}$), максимальним ($k_{\text{äy}}^{\text{max}} = k_{\text{äy}}^{\text{min}} \cdot 5$). На підставі такого порівняння формулюється певний висновок щодо рівня ділових якостей оцінюваного працівника.

Досягнутий (очікуваний) рівень продуктивності праці на будь-якому виробничому підприємстві визначається діленням обсягу продукції (товарної, валової, чистої) на середньооблікову чисельність промислово-виробничого персоналу. На основі рівня продуктивності праці можна розрахувати необхідну чисельність персоналу в наступному за звітним році. При розв'язанні окремих задач треба використовувати **взаємозалежність темпів зміни виробітку і трудомісткості продукції**. Останню можна кількісно виразити за допомогою двох формул:

$$\hat{a} = \frac{\hat{o} \cdot 100}{100 - \hat{o}}; \quad \hat{o} = \frac{\hat{a} \cdot 100}{100 + \hat{a}},$$

де v – збільшення виробітку продукції у розрахунку на одного працівника (робітника), %; t – зниження трудомісткості продукції, %.

Визначення частки приросту обсягу виробництва продукції за рахунок підвищення продуктивності праці і збільшення чисельності персоналу передбачає послідовне здійснення розрахунків:

1) фактичного абсолютного та відносного приросту продукції у звітному році (тис. грн., %);

2) абсолютного приросту обсягу продукції у розрахунку на 1 % цього приросту;

3) абсолютного приросту обсягу продукції за рахунок підвищення продуктивності праці

$$\Delta V_{\text{абс.пл}} = (\text{ПП}_{\text{ф}} - \text{ПП}_{\text{о}}) \text{Ч}_{\text{пл}},$$

де $\text{ПП}_{\text{ф}}$ і $\text{ПП}_{\text{о}}$ – фактична та очікувана продуктивність праці, тис. грн/чол.; $\text{Ч}_{\text{пл}}$ – запланована чисельність персоналу, чол.;

4) абсолютного приросту обсягу продукції за рахунок збільшення чисельності персоналу як різницю між загальним приростом і приростом за рахунок підвищення продуктивності праці;

5) часток приросту обсягу продукції за рахунок відповідно підвищення продуктивності праці та збільшення чисельності персоналу у відсотках за формулою

$$\Delta V_{\text{іі}(\text{іі})} = \frac{\Delta V_{\text{абс}}}{\Delta V_{\text{абс.пл}}} 100,$$

де $\Delta V_{\text{абс}}$ – абсолютний приріст обсягу продукції за рахунок відповідно підвищення продуктивності праці чи

збільшення чисельності персоналу; $\Delta V_{\text{абс/в}}$ – абсолютне значення 1 % приросту обсягу продукції.

За нормальних умов господарювання у організації систематично змінюються обсяги і структура продукції та послуг, що, вочевидь, впливають на динаміку продуктивності праці.

Визначення ступеня впливу збільшення обсягу виробництва на підвищення продуктивності праці передбачає послідовно здійснювані розрахунки:

- 1) чисельності працівників, у тому числі без основних виробничих робітників у базисному році;
- 2) відносного приросту обсягу виробництва продукції у розрахунковому році;
- 3) відносного зменшення чисельності працівників внаслідок збільшення обсягу виробництва:

$$E_{\div}^{\hat{a}} = \times_{\hat{a}\hat{b}} \frac{\Delta \times_{\hat{a}\hat{t}} - \Delta V_{\hat{t}}}{100},$$

де $\mathcal{C}_{\text{п-вр}}$ – чисельність персоналу без основних виробничих робітників; $\Delta \mathcal{C}_{\text{ікп}}$ – збільшення чисельності допоміжних робітників та інших категорій персоналу, %; $\Delta V_{\text{п}}$ – приріст обсягу виробництва продукції, %;

4) вихідної чисельності персоналу для розрахункового року обчислюваної діленням обсягу виробництва продукції розрахункового року на виробіток продукції на одного працівника у базовому році;

5) відсотка підвищення продуктивності праці:

$$\Delta \mathcal{I} \mathcal{I}_{\nu} = \frac{E_{\div}^{\hat{a}} \cdot 100}{\times_{\hat{a}\hat{b}} - E_{\div}^{\hat{a}}}$$

де $\mathcal{C}_{\text{вих}}$ – вихідна чисельність персоналу для розрахункового року.

Виявлення ступеня впливу зміни структури виробництва на динаміку (підвищення чи зменшення) рівня продуктивності праці включає послідовний розрахунок: а) обсягу виробництва продукції без вартості купованих виробів і напівфабрикатів у базовому і розрахунковому роках; б) питомої трудомісткості продукції у порівнюваних роках, нормо-годин; в) відсотка зміни (збільшення, зменшення) трудомісткості продукції; г) відсотка зміни продуктивності праці на основі використання формули (1).

У загальному випадку **можливе підвищення продуктивності праці під впливом дії окремих чинників (технічних, організаційних, структурних)** визначається з урахуванням очікуваної чи фактично досягнутої сумарної економії (абсолютного зменшення) виробничого персоналу підприємства за формулою (3). При цьому важливо знати методичні особливості обчислення абсолютної (відносної) економії робочої сили внаслідок дії різних груп чинників.

Економія чисельності працівників внаслідок підвищення технічного рівня виробництва шляхом уведення в дію нового і модернізації діючого устаткування $E_{\text{ТРВ}}$ визначається узагальненим методом – на основі змін у структурі парку устаткування з урахуванням коефіцієнтів продуктивності певних його видів, користуючись такою формулою:

$$\dot{A}_{\text{одд}} = \times_{\text{аєо}} \alpha_{\text{да}} \left(\frac{\sum_{i=1}^n \alpha_i^0 k_{i,3}}{\sum_{i=1}^n \alpha_i^1 k_{i,3}} - 1 \right),$$

де $\alpha_{\text{дв}}$ – частка робітників-верстатників у загальній чисельності виробничого персоналу; α_i^0, α_i^1 – частки i -ї групи устаткування в загальному його парку відповідно у звітному і розрахунковому роках; $k_{\text{пi}}$ – коефіцієнт продуктивності i -ї групи устаткування; n – кількість груп устаткування.

Розрахунок економії робочої сили за рахунок розвитку кооперованих зв'язків шляхом збільшення частки купованих виробів і напівфабрикатів у собівартості товарної продукції здійснюється на основі формули:

$$E_{\text{еф}} = \times_{\text{дв}} \frac{100 - q_{i\text{дв}}^0}{100 - q_{i\text{дв}}^1},$$

де $q_{i\text{дв}}^0, q_{i\text{дв}}^1$ – частки купованих виробів і напівфабрикатів у повній собівартості товарної продукції відповідно у звітному та розрахунковому роках, %.

Для визначення **економії робочої сили внаслідок кращого використання робочого часу** може бути застосована формула:

$$\dot{A}_{i\text{дв}} = \times_{\text{дв}} \alpha_{\text{дв}} \left(1 - \frac{k_{\text{дв}}^0}{k_{\text{дв}}^1} \right)$$

де $\alpha_{\text{дв}}$ – частка виробничих робітників у загальній чисельності персоналу; $k_{\text{дв}}^0, k_{\text{дв}}^1$ – кількість робочих днів відповідно у звітному та розрахунковому роках.

Певна економія робочої сили можлива також в результаті зниження втрат від виробничого браку підприємства. Її можна розрахувати множенням

вихідної чисельності персоналу підприємства на зменшену частку втрат від виробничого браку продукції.

Умовне вивільнення робітників внаслідок підвищення продуктивності праці визначається за формулою:

$$\hat{A}_0^{ii} = \times_{\text{аєб}} (I_{ii} - 1),$$

де I_{ii} – індекс зростання продуктивності праці.

Якщо за умовою задачі відомі строки здійснення заходів, під впливом яких відбулося зростання продуктивності праці та умовне вивільнення працівників, то результати розрахунків мають бути скориговані на частку року, впродовж якої діяли заходи. При здійсненні заходів рівномірно протягом року до результатів розрахунків застосовується коефіцієнт 0,5.

На динаміку продуктивності праці – річного виробітку на одного робітника (\hat{A}_0^0, \hat{A}_0^1) та обсягу виробництва продукції (V_n^0, V_n^1) помітно впливають чисельність робітників (\times_0^0, \times_0^1) середня кількість відпрацьованих днів одним робітником ($\ddot{A}_a^0, \ddot{A}_a^1$), середньодобовий виробіток (\hat{A}_a^0, \hat{A}_a^1), середня тривалість робочої зміни ($\dot{\partial}_{\text{г}}^0, \dot{\partial}_{\text{г}}^1$), середньогодинний виробіток одного робітника (\hat{A}_a^0, \hat{A}_a^1), відповідно попереднього (індекс «0») і розрахункового (індекс «1») років.

Для розрахунків ступеня впливу зазначених вихідних показників на динаміку продуктивності праці у відсотках застосовуються формули:

– зміни середньої кількості відпрацьованих днів –

$$\Delta \hat{A}_{\text{аа}} = \frac{\hat{A}_{\text{а}}^0 (\ddot{A}_{\text{а}}^1 - \ddot{A}_{\text{а}}^0)}{\hat{A}_{\text{в}}^0} 100;$$

– зміни тривалості робочої зміни –

$$\Delta B_{\text{зМ}} = \frac{(T_{\text{зМ}}^1 - T_{\text{зМ}}^0) D_{\text{в}}^1 B_{\text{г}}^0}{B_{\text{р}}^0} 100;$$

– зміни середньогодинного виробітку одного робітника –

$$\Delta B_{\text{вг}} = \frac{(B_{\text{г}}^1 - B_{\text{г}}^0) T_{\text{зМ}}^1 D_{\text{в}}^1}{B_{\text{р}}^0} 100.$$

Визначення ступеня впливу зазначених показників на динаміку обсягу виробництва продукції у відсотках здійснюється за допомогою таких формул:

– зменшення (збільшення) чисельності робітників

–

$$\Delta V_{\text{;д}} = \frac{\hat{A}_{\text{в}}^0 (\times_{\text{д}}^1 - \times_{\text{д}}^0)}{V_{\text{і}}^0} 100;$$

– зміни середньої кількості відпрацьованих днів –

$$\Delta V_{\text{аа}} = \frac{\hat{A}_{\text{а}}^0 \times_{\text{д}}^1 (\ddot{A}_{\text{а}}^1 - \ddot{A}_{\text{а}}^0)}{V_{\text{і}}^0} 100;$$

– зміни середньої тривалості робочої зміни –

$$\Delta V_{\text{сі}} = \frac{(\ddot{O}_{\text{сі}}^1 - \ddot{O}_{\text{сі}}^0) \ddot{A}_{\text{а}}^1 \hat{A}_{\text{а}}^0 \times_{\text{д}}^1}{V_{\text{і}}^0} 100;$$

– збільшення середньогодинного виробітку одного робітника –

$$\Delta V_{\hat{a}\hat{a}} = \frac{(\hat{A}_a^1 - \hat{A}_a^0) \hat{O}_{\hat{c}\hat{i}}^1 \hat{A}_a^1 \times^1}{V_i^0} 100.$$

Необхідне збільшення продуктивності праці, яке має компенсувати збільшення тривалості відпусток певної чисельності працівників можна розрахувати, користуючись формулою

$$\Delta \Pi_{\text{зб.в}} = \frac{(t_B^1 - t_B^0) \alpha_{\text{пр.зб.в}}}{T_{\text{рд}} + (t_B^1 - t_B^0)} 100,$$

де t_B^0 , t_B^1 – тривалість відпусток відповідно до й після їх збільшення, днів; $\alpha_{\text{пр.зб.в}}$ – частка робітників, яким збільшена відпустка; $T_{\text{рд}}$ – річний фонд робочого часу, днів.

Зазвичай місячний заробіток робітника за умови застосування різних систем заробітної плати (крім простої почасової і за посадовими окладами) складається з основного заробітку за відповідною системою і суми премії. Зокрема загальний місячний заробіток робітника певного розряду обчислюється за формулою:

$$\hat{Q}_{\hat{\delta}} = r_{\text{он}} \hat{A}_a t_{\hat{c}\hat{i}} \left(1 + \frac{\hat{i}_{\hat{a}\hat{i}} + \hat{i}_{\hat{i}\hat{i}} \times \hat{a}_{\hat{i}\hat{i}}}{100} \right),$$

де $r_{\text{тс}}$ – годинна тарифна ставка, грн; $D_{\text{в}}$ – кількість відпрацьованих за місяць змін; $t_{\text{зм}}$ – тривалість робочої зміни, год; $\Pi_{\text{вп}}$, $\Pi_{\text{пп}}$ – розмір премії відповідно за виконання та перевиконання змінних завдань, відсоток від тарифного фонду заробітної плати (годинної тарифної ставки); $\text{в}_{\text{пп}}$ – відсоток перевиконання змінних завдань.

Певну специфіку має **розрахунок місячної заробітної плати допоміжного робітника**, який обслуговує основних робітників-відрядників. Спочатку обчислюється розцінка за один виріб для допоміжного робітника за формулою

$$P_{\text{вдр}} = \frac{r_{\text{тс.др}} t_{\text{зм}}}{V_{\text{ор/зм}} n_{\text{обс}}},$$

де $r_{\text{тс.др}}$ – тарифна ставка допоміжного робітника, грн; $V_{\text{ор/зм}}$ – змінна норма виробітку основного робітника-відрядника, кількість виробів (деталей); $n_{\text{обс}}$ – норма обслуговування основних робітників-відрядників одним допоміжним робітником, чол.

Потім розраховується непрямий відрядний заробіток множенням розцінки за один виріб (деталь) на вироблену кількість виробів за місяць. Загальний же місячний заробіток такого робітника дорівнює сумі відрядного заробітку і нарахованої премії за виконання норм виробітку основними робітниками.

Якщо до складу виробничої бригади входять робітники різних розрядів і середній їх розряд відомий (наприклад, останній становить 3,5), а облік обсягу виконаних робіт здійснюється у нормо-годинах, то **місячний заробіток такої бригади** визначається за такою методичною схемою. Насамперед обчислюється середня погодинна тарифна ставка середнього розряду робітників. Для цього використовується формула

$$r_p = \sum_{i=1}^n r_i / n + (r_{p3} + r_{p4}) / 2,$$

де r_i – погодинна тарифна ставка робітника i -го розряду, коп.; n – кількість тарифних розрядів робітників; r_{p3} , r_{p4} – тарифна ставка робітників відповідно третього і четвертого розрядів.

Потім шляхом множення розрахованої середньої погодинної тарифної ставки на виконаний обсяг робіт у нормо-годинах визначається тарифний фонд заробітної плати бригади, до якого зрештою додається сума премій за виконання і перевиконання планових завдань.

Розподіл колективного заробітку бригади, яка працює за спільним нарядом, здійснюється пропорційно до відпрацьованого за місяць часу і з урахуванням коефіцієнта трудової участі (КТУ). При цьому якщо до загального заробітку бригади включено й нараховано суму премії, то послідовно обчислюється:

1) розрахункова величина заробітної плати для розподілу загального заробітку як сума добутків кількості відпрацьованих кожним робітником бригади годин за місяць $T_{вг}$, погодинної тарифної ставки $r_{гс}$ і коефіцієнта трудової участі $k_{ту}$, тобто

$$\sum_{i=1}^n \dot{O}_{aa} r_{on} k_{\delta o};$$

2) кількість гривень заробітку в розрахунку на одиницю розрахункової його частини (коефіцієнт відношення загальної величини заробітку до розрахункової його частки);

3) місячний заробіток кожного члена бригади множенням величини ЗП_{розр} на спеціальний коефіцієнт, розрахований у п. 2 цього абзацу.

Річний фонд заробітної плати виробничого підрозділу, в якому працюють переважно робітники однакового розряду, можна визначити перемноженням таких вихідних (заданих умовою задачі) показників: а) погодинних тарифних ставок; б) річного фонду робочого часу одного робітника; в) середнього коефіцієнта виконання норм виробітку; г) середньої облікової чисельності робітників.

Місячна заробітна плата спеціаліста (керівника структурного підрозділу) за традиційних умов праці обчислюється на основі посадового окладу, розміру поточної премії, кількості відпрацьованих днів з урахуванням днів відрядження та відпустки без збереження заробітної плати.

Визначення фонду заробітної плати виробничого підприємства методом прямого розрахунку є методично прозорою і зводиться до обчислення та підсумовування таких його елементів:

1) тарифного фонду заробітної плати, розрахованого на основі річної виробничої програми і розцінок за одиницю продукції;

2) доплат у відсотках до годинної, денної та річної заробітної плати;

3) фонду заробітної плати допоміжних робітників;

4) річного фонду заробітної плати спеціалістів і керівників;

5) фонду заробітної плати працівників соціальної сфери та позаоблікового персоналу.

Фонд заробітної плати корпорації як інтеграційної підприємницької структури можна прогнозувати з застосуванням методу укрупнених розрахунків на основі зміни нормативної трудомісткості продукції. Цей метод передбачає послідовне визначення:

– загального фонду заробітної плати базисного (звітного) періоду – $\bar{Q}_{\delta\delta}^0$;

– середнього відсотка зростання обсягу продукції для першого (останнього) року розрахункового періоду по всіх підприємствах інтеграційної структури – ΔB_v ;

– середнього відсотка зниження витрат на оплату праці для відповідного року розрахункового періоду по інтеграційній структурі в цілому – $\Delta B_{зп}$;

– розрахункового фонду заробітної плати для відповідного року за формулою

$$\bar{Q}_{\delta\delta}^1 = \bar{Q}_{\delta\delta}^0 \left(1 + \frac{\Delta \hat{A}_v - \Delta \hat{A}_{\bar{q}}}{100} \right).$$

Основна ідея **обґрунтування розміру премії за економію матеріальних ресурсів** (наждачних кругів) полягає в тому, щоб визначити достатню суму премії задля досягнення заданого коефіцієнта економічної ефективності системи преміювання (відношення нарахованої премії до середньомісячної заробітної плати трудового колективу відповідного підрозділу організації). З цією метою використовується такий обчислювальний алгоритм:

1) розраховується річна витрата наждачних кругів $V_{\text{нк}}$ за формулою

$$V_{\text{нк}} = C_{\text{нк}} q V_{\text{м}},$$

де $C_{\text{нк}}$ – купівельна ціна одного наждачного круга, грн;
 q – норматив витрати наждачних кругів на обробку 1 т металу, штук; $V_{\text{м}}$ – середньомісячна кількість металу, що потребує механічної зачистки, т;

2) визначається необхідна сума премії за економію наждачних кругів $\Pi_{\text{нк}i}$, що здатна забезпечити заданий коефіцієнт ефективності системи преміювання $k_{\text{еп}i}$ для i -го діапазону її шкали з використанням формули

$$\Pi_{\text{нк}i} = V_{\text{нк}} k_{\text{еп}i} V_{\text{макс}},$$

де $V_{\text{макс}}$ – максимальний відсоток відповідного виокремленого діапазону шкали зниження нормативу витрат наждачних кругів;

3) встановлюється відносний розмір премії (% до тарифного заробітку) за i -й рівень зниження витрат наждачних кругів шляхом ділення величини $\Pi_{\text{нк}i}$ на середньомісячний фонд заробітної плати трудового колективу бригади (цеху).

Визначення ефективності діючої системи преміювання за досягнення того чи іншого показника ефективності виробничо-господарської діяльності зазвичай здійснюється на основі розрахунку коефіцієнта її економічної ефективності. Стосовно відповідної задачі цього розділу збірника процес її розв'язання зводиться до послідовних обчислень:

1) можливого обсягу виготовлення комплектів деталей за умови різних рівнів перевиконання норм;

2) розміру питомих постійних витрат (у розрахунку на 1 комплект деталей місячної норми виробітку за різних рівнів її перевиконання та економії постійних витрат на весь обсяг місячної норми виробітку за умови кожного виокремленого рівня виконання норм;

3) розрахункового коефіцієнта ефективності діючої системи преміювання (двома способами: першим – відношенням абсолютної суми премії до умовної економії постійних витрат; другим – співвідношенням економії постійних витрат та абсолютної суми премії (розрахункові коефіцієнти, розраховані у такий спосіб, є оберненими величинами одна відносно іншої).

Ефективність застосування колективної (бригадної) форми організації та оплати праці можна охарактеризувати кількома розрахунковими показниками:

а) відносним зниженням трудомісткості виконуваних робіт;

б) зростанням продуктивності праці, обчисленим за формулою (1);

в) умовним вивільненням чисельності робітників за рахунок зниження витрат робочого часу, визначеного діленням абсолютного зниження витрат робочого часу на річний фонд робочого часу одного робітника;

г) економією тарифного фонду заробітної плати на основі абсолютного зменшення колективної розцінки за одиницю виробу і річної виробничої програми бригади.

Практичне заняття

МАРКЕТИНГОВА ДІЯЛЬНІСТЬ В ОРГАНІЗАЦІЇ (ПІДПРИЄМСТВІ, УСТАНОВІ)

Мета: опрацювання послідовності здійснення маркетингового дослідження на основі автоматизації маркетингових функцій у організації та вимог до складання звіту про проведення маркетингового дослідження.

Питання для контролю засвоєння теоретичних знань

1. Класичні (обмежені) та сучасні (узагальнені) визначення маркетингу.
2. Значення маркетингу як теоретичної концепції.
3. Основні функції маркетингу.
4. Концепція вдосконалення виробництва.
5. Концепція вдосконалення товару.
6. Концепція інтенсифікації комерційних зусиль.
7. Концепція досягнення мети шляхом ретельного дослідження та виявлення потреб цільових ринків.
8. Концепція соціально-етичного маркетингу
9. Особливості міжнародного маркетингу

Матеріал для практичного опрацювання

Для проведення ефективного маркетингового дослідження потрібно дотримуватися чітко визначеної послідовності його планування та здійснення (рис. 1).

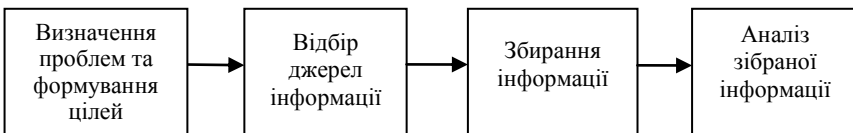

Рис. 1. Послідовність маркетингового дослідження

Визначення проблем та формулювання цілей маркетингового дослідження – найважливіший його етап. Обґрунтовано сформульована проблема та чітко визначена мета дослідження є запорукою успішного його проведення. Цілі дослідження можуть бути пошуковими (ті, що передбачають збирання певних прогнозованих даних, на основі яких можна розробити гіпотезу) та описовими (ті, що передбачають перевірку гіпотези щодо певного причинно-наслідкового зв'язку між досліджуваними змінними чи явищами).

Відбір джерел інформації доцільно здійснювати виокремлюючи *вторинну інформацію* (зібрану й отриману іншою організацією з метою, відмінною від мети дослідження, що проводиться) та *первинну інформацію* (неопубліковані дані, що збирає й обробляє власне дослідник безпосередньо для цілей дослідження, що проводиться) за планом збирання первинної інформації, що має визначати: метод дослідження; принцип формування вибірки; інструментарій дослідження; способи зв'язку з цільовою групою.

Збирання інформації, його планування та організація є найбільш трудомістким етапом процесу маркетингових досліджень. Тому складання плану вибірки (сукупності, що вивчається) включає послідовність розв'язання наступних завдань: визначення об'єкта дослідження; визначення структури вибірки; визначення обсягу вибірки.

Утворення вибіркової сукупності здійснюється в такій послідовності: визначення сукупності, яку необхідно дослідити, тобто визначити елементи, одиниці вибірки, простір, час; визначення контуру вибірки, тобто всі елементи сукупності, яку необхідно дослідити (наприклад, телефонні книги, географічні карти, адресні книги тощо); визначення розміру вибірки, вибір процедури утворення вибірки; утворення вибірки.

Імовірні процедури утворення вибірки:

– випадковий відбір – відбір за допомогою лотереї, жеребу, таблиць випадкових чисел.

– механічний відбір – здійснюється шляхом поділу генеральної сукупності на однакові частини, вибору з кожної частини однієї одиниці.

– стратифікований відбір – здійснюється на основі розподілу числа обраних одиниць між стратами, які є в генеральній сукупності. з кожної страти вибирається певна кількість одиниць.

– серійний метод – з генеральної сукупності вибираються не одиниці, а серії. У середині серії здійснюється суцільне дослідження.

– багатоступеневий відбір – поєднання двох і більше способів відбору. одиниця вибірки попередньої стадії утворює сукупність одиниць, що мають досліджуватися на наступній стадії.

Типові процедури утворення вибірових сукупностей:

– зручна вибірка – елементи обираються без плану за принципом зручності для дослідника.

– метод концентрації – вибираються лише найсуттєвіші й найважливіші елементи генеральної сукупності.

– метод квот – вибір відбувається відповідно до розподілу певних ознак у генеральній сукупності.

– типова вибірка - вибір обмежується декількома характерними елементами генеральної сукупності.

– метод «снігової сніжки» – реалізується шляхом розширення числа респондентів на основі пропозицій респондентів, які вже взяли участь в обстеженні.

Первинна інформація збирається шляхом опитування, спостереження, імітації й експерименту.

Спостереження – реєстрація (запис) обставин і фактів (поведінки), що сприймаються органами чуття дослідника або механічними пристроями.

Об'єкти спостереження: поведінка споживачів, реакція споживачів, продуктова політика, рекламна кампанія й ціни конкурентів.

Методи спостереження

1. Польове (у реальних умовах) і лабораторне (у штучно створених умовах).

2. Пряме (безпосередньо під час подій, що відбуваються) і непряме (за результатами подій, що відбулися).

3. Відкрите й приховане.

4. Структуроване (за чітко визначеною схемою) і неструктуроване (без чіткого плану).

5. Людське (спостерігач – людина) і механічне (за допомогою електронних чи механічних пристроїв).

Експеримент – дослідження, в якому визначається, як зміни одного чи декількох незалежних факторів впливають на одну або декілька (залежних) змінних. Завдання експерименту – отримання завчасної інформації про успіх або невдачу окремих альтернативних варіантів поведінки фірми на ринку. Види експериментів: польові (тест ринку) – випробування елементів комплексу маркетингу в реальних умовах на певному географічному просторі; лабораторні (тест продукту) – випробування окремих атрибутів продукту (властивостей, дизайну, упаковки тощо) в штучно створених умовах.

Імітація – метод, який ґрунтується на застосуванні ЕОМ і дослідженні зв'язків між різними маркетинговими змінними на відповідних математичних моделях, а не в реальних умовах.

Опитування – отримання даних (відповідей респондентів на запитання) з використанням спеціальних прийомів.

Підготовка збирання інформації за допомогою опитування передбачає розв'язання наступних завдань:

- вибір способу зв'язку з аудиторією;
- розробка анкети;

– проведення тестування анкети.

Розрізняють три основних способи зв'язку дослідника з об'єктом дослідження при проведенні опитувань: по телефону; поштою; особисте інтерв'ю.

Анкета є гнучким інструментом методу опитування, оскільки для одержання необхідної інформації можуть використовуватися запитання, що відрізняються формою, формулюваннями, послідовністю. Формулювання запитань анкети має бути ретельно розроблено й відповідати наступним вимогам: запитання мають бути чітко поставлені й зрозумілі респонденту; запитання не повинні містити подвійного заперечення; інтервали варіантів відповідей (при закритих запитаннях) не повинні перетинатися (наприклад, до 20: 21–30; 31–40 і т. д.); запитання не повинні містити слова «часто», «дуже часто», «багато», «мало», «рідко» тощо, тому що кількісне сприйняття цих понять різними людьми далеко не однозначне.

Аналіз зібраної інформації полягає у: систематизації первинної інформації й, зазвичай, відображається у класифікації варіантів відповідей, їхньому кодуванні й поданні в зручній для аналізу формі (найчастіше у вигляді таблиці) та оцінці вже систематизованої інформації, як правило, з використанням статистичних методів. Остаточні результати аналізу подаються у формі рекомендацій, що засновані на оцінці зібраних даних щодо дій фірми в майбутньому.

Завершальний етап дослідження – подання звіту про його результати, що нерідко супроводжується виступом виконавця з доповіддю перед представниками замовника (презентацією проведеного маркетингового дослідження).

5. Презентація отриманих результатів

Як правило, звіт про результати дослідження готується у двох варіантах: докладному й скороченому. Докладний варіант – цілком документований звіт технічного характеру, призначений для фахівців відділу маркетингу фірми. Скорочений варіант звіту призначений для керівників фірми й містить докладний виклад основних результатів дослідження, висновків і розроблених рекомендацій. При цьому він не повинен бути перенасиченим інформацією технічного й методичного характеру, первинними документами тощо. Зміст звіту й основні вимоги до нього попередньо можуть узгоджуватися із замовником і тому мати певну специфіку й особливості. Проте існують загальні вимоги до змісту звіту

про проведене маркетингове дослідження, що передбачають обов'язкове включення до нього наступних запитань.

Структура звіту про проведення маркетингового дослідження:

1. Титульний лист.
2. Зміст.
3. Резюме, що відображає головну суть звіту, забезпечує читача мінімальною інформацією для оцінки результатів, висновків, рекомендацій).
4. Вступ (розкриває необхідність і важливість дослідження, суть проблеми, історію проекту, мету дослідження й гіпотези).
5. Основна частина, що включає методiku (опис методів дослідження, обґрунтування їх використання); результати (детальний виклад отриманої в процесі дослідження інформації) дослідження та обмеження (обґрунтування обмежень).
6. Висновки й рекомендації.
7. Додатки.

Модуль 2

КАПІТАЛ ОРГАНІЗАЦІЇ (ПІДПРИЄМСТВА, УСТАНОВИ)

Практичне заняття

ІНТЕНСИФІКАЦІЯ І ПОКАЗНИКИ ВИКОРИСТАННЯ ОСНОВНИХ ФОНДІВ

Мета: опрацювання розрахункових методів оцінювання використання основних виробничих фондів.

Питання для контролю засвоєння теоретичних знань

1. Фонди підприємства та їх кругообіг.
2. Поняття, склад і структура основних фондів.
3. Оцінювання основних виробничих фондів.
4. Ефективність відтворення та використання основних фондів.
5. Способи ефективного використання основних фондів.
6. Показники використання основних виробничих фондів.
7. Оборотні виробничі фонди.

Матеріал для практичного опрацювання

Показники, що характеризують технічний стан основних виробничих фондів:

– *коефіцієнт оновлення* – характеризує інтенсивність введення в дію нових виробничих потужностей;

– *коефіцієнт вибуття* – характеризує інтенсивність вибуття основних фондів упродовж розрахункового періоду;

– *коефіцієнт зносу* – показує, яка частка вартості основних фондів підприємства вже перенесена на вартість готової продукції. інакше – ступінь зносу основних фондів;

– *коефіцієнт придатності* – характеризує ступінь придатності основних фондів до експлуатації і визначається відношенням до їх первісної вартості на кінець року.

Узагальнюючі показники, що характеризують використання основних виробничих фондів:

– *фондовіддача* – показує, яка частка валового доходу припадає на 1 гривню вартості основних виробничих фондів;

– *фондоозброєність* – характеризує ступінь озброєності фондами одного працівника і показує, яка частка загальної вартості основних фондів підприємства припадає на одного середньооблікового працівника;

– *фондомісткість* – характеризує, яка частка вартості основних виробничих фондів припадає на 1

грн. валового доходу підприємства. цей показник обернений до фондівіддачі і визначається за формулою;

– *рентабельність основних виробничих фондів* – показує, який прибуток отримують з кожної гривни основних фондів.

Додаткові показники, що характеризують використання основних виробничих фондів:

– *коефіцієнт екстенсивного завантаження* – характеризує ступінь використання обладнання за певний час та визначається по кожній групі однотипного обладнання;

– *коефіцієнт інтенсивного завантаження* – ілюструє як працюють основних виробничих фондів;

– *інтегральний коефіцієнт* – ілюструє узагальнюючу оцінку використання обладнання по потужності та по часу.

Амортизація основних фондів – поступове віднесення витрат на їх придбання, виготовлення або поліпшення, на зменшення скоригованого прибутку платника податку у межах норм встановлених законодавством амортизаційних відрахувань

Амортизації підлягають витрати на:

– придбання основних фондів та нематеріальних активів для власного виробничого використання;

– самостійне виготовлення основних фондів для власних виробничих потреб, включаючи витрати на виплату заробітної плати працівникам, які були зайняті на виготовленні таких основних фондів;

– проведення всіх видів ремонту, реконструкції, модернізації та інших видів поліпшення основних фондів;

– капітальні поліпшення землі, не пов'язані з будівництвом (іригація, осушення, збагачення та інші подібні капітальні поліпшення землі).

Суми амортизації (А) визначаються як добуток балансової вартості основних фондів станом на початок звітного кварталу (**Вп**) та встановленої для відповідної групи норми амортизації (**На**):

$$A = (Вп \times На) / 100 \% , \text{ грн.}$$

Групи основних фондів:

група 1 – будівлі, споруди, їх структурні компоненти та передавальні пристрої, в тому числі жилі будинки та їх частини (квартири і місця загального користування), вартість капітального поліпшення землі;

група 2 – автомобільний транспорт та вузли (запасні частини) до нього; меблі; побутові електронні, оптичні, електромеханічні прилади та інструменти, інше конторське (офісне) обладнання, устаткування та приладдя до них;

група 3 – будь-які інші основні фонди, не включені до груп 1, 2 і 4;

група 4 – електронно-обчислювальні машини, інші машини для автоматичного оброблення інформації, пов'язані з ними засоби зчитування або друку інформації, інші інформаційні системи, комп'ютерні програми, телефони (у тому числі стільникові),

мікрофони і рації, вартість яких перевищує вартість малоцінних товарів

Норми амортизації встановлюються у відсотках до балансової вартості кожної з груп основних фондів на початок звітного (податкового) кварталу в такому розмірі (в розрахунку на податковий квартал): група 1 – 2 відсотки; група 2 – 10 відсотків; група 3 – 6 відсотків; група 4 – 15 відсотків.

Платник податку може прийняти рішення про застосування інших норм амортизації, що не перевищують норм, визначених цим підпунктом.

Поточний і капітальний ремонт, реконструкція, модернізація, технічне переозброєння та інші види поліпшення основних фондів.

Сума амортизаційних відрахувань нараховується шляхом застосування норм амортизації до балансової вартості груп основних фондів на початок розрахункового періоду. Суми амортизаційних відрахувань вилученню до бюджету не підлягають, а також не можуть бути базою для нарахування будь-яких податків, зборів (обов'язкових платежів).

Амортизація окремого об'єкта основних фондів групи 1 провадиться до досягнення балансовою вартістю такого об'єкта ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Залишкова вартість такого об'єкта відноситься до складу валових витрат за результатами відповідного податкового періоду, а вартість такого об'єкта прирівнюється до нуля.

Амортизація основних фондів груп 2, 3 і 4 проводиться до досягнення балансовою вартістю групи нульового значення.

З метою поживлення процесу відтворення основних фондів та захисту нагромаджених амортизаційних сум від знецінення підприємствам дозволено здійснювати **прискорену амортизацію активної частини основних фондів.**

Два основних методи прискореної амортизації:

1) метод зменшеного залишку, суть якого полягає в тому, що норма амортизації, яка використовується при рівномірному нарахуванні зношення збільшується у 1,5-2 рази, а амортизаційні суми обчислюються за цією нормою не від початкової вартості основних фондів, а від недоамортизованої їх частини.

2) метод суми чисел (кумулятивний метод) характеризується більш високими нормами амортизації в першій половині амортизаційного періоду і поступовим зниженням в другій половині.

Практичне заняття

ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УПРАВЛІННІ ОРГАНІЗАЦІЄЮ

Питання для контролю засвоєння теоретичних знань

1. Інформаційна складова ринкової економіки.
2. Поняття інформаційної інфраструктури.
3. Специфіка створення інформаційного продукту.
4. Інформаційна сфера економіки та її структура.
5. Види діяльності інформаційної економіки.

6. Інформаційні працівники (інформаційні професії).
7. Автоматизація процесів збирання економічної інформації.

Матеріал для практичного опрацювання

Існуючі підходи підвищення продуктивності праці менеджерів повинні базуватися на сучасних інформаційних технологіях.

Три основні напрями формування факторів, які обумовлюють впровадження інформаційних технологій: потреби організацій; потреби користувачів; наявність технічних засобів.

Основні причини, що спонукають організації впроваджувати інформаційні технології: **економія витрат**: інформаційні технології, що економлять витрати, використовуються для підвищення виробничої продуктивності повсякденних робіт або для усунення їх повторного проведення; **приріст прибутку**: інформаційні технології, що забезпечують приріст прибутку - це системи, що підвищують ефективність управління, а не продуктивність виробничої діяльності організації.

Засоби підтримки інформаційних технологій, які допомагають працівникам сфери менеджменту виконувати їхню роботу, повинні мати широкі функціональні можливості та бути придатними для тривалого використання.

Підходи до впровадження інформаційних технологій у локальні інформаційні структури організації:

– **адаптація до організаційної структури** – орієнтація на існуючу структуру організації (рівень ризику від впровадження зводиться до мінімуму,

оскільки затрати є мінімальними і організаційна структура не раціоналізується), нова інформаційна технологія пристосовується до організаційної структури і відбувається лише локальна модернізація методів роботи. Комунікації при цьому розвинені слабо і раціоналізуються лише робочі місця. Проходить перерозподіл функцій між технічними працівниками (операторами) та спеціалістами (адміністраторами) паралельно з поєднанням функцій збору і обробки інформації (фізичний потік документів) з функцією прийняття рішень (інформаційний потік). Класифікаційні грані цих функцій раціоналізуються;

– **раціоналізація організаційної структури** – орієнтація на майбутню структуру (система розвивається строго в узгодженні з потребами і можливостями організації) впровадження нових інформаційних технологій передбачає раціоналізацію організаційної структури: організаційна структура модернізується таким чином, щоб інформаційна технологія дала якнайбільший ефект. Основною стратегією при цьому є максимальний розвиток комунікацій та розробка нових організаційних взаємозв'язків, раніше економічно недоцільних. Продуктивність організаційної структури зростає, оскільки раціонально розподіляється архів даних, зменшується обсяг циркулюючої по системних каналах інформації, досягається збалансованість ефективності кожного управлінського рівня в залежності від обсягу задач, що розв'язуються.

Автоматизована система збирання і обробки економічної інформації починається з одноразового виміру первинної інформації, яка характеризує процеси та явища, що відбуваються у виробничо-господарській та іншій діяльності організації та її структурних складових. Інформація фіксується в пам'яті ПЕОМ і негайно обробляється за розробленими алгоритмами, а потім використовується користувачами для виконання своїх посадових функцій.

Два основні способи організації технології автоматизованого збирання єдиної первинної інформації у ритмі виробництва:

1) з попереднім автоматичним формуванням документа – заготовки (форма документа, що заповнена умовно – постійною інформацією) на екрані ПЕОМ, та наступним друкуванням заготовки на паперовому носії;

2) з послідуєчим друкуванням первинного документа (або такого що його замінює) на паперовому носії, форма якого спочатку автоматично формується і заповнюється умовно – постійною інформацією на екрані ПЕОМ.

Переваги зазначених способів автоматизованого збирання фактичної інформації і формування первинних документів – вони не трудомісткі, оперативні, прості за виконанням тощо.

Автоматизація збирання первинної (фактичної) інформації дозволяє організувати її обробку як в оперативному, так і в поточному режимах.

Оперативна обробка первинної (фактичної) інформації на ПЕОМ, зібраної в ритмі виробництва, полягає в перетворенні її по спеціально розробленим для цих цілей алгоритмах зараз же після введення її в пам'ять ПЕОМ. Результати обробки звичайно видаються (відповідно до регламентуючої інформації) на екран ПЕОМ, яка установлена на робочому місці користувача-фахівця, керівника, тощо, і використовуються для спостереження та контролю за виробництвом, коректування оперативних планів, проведення оперативного аналізу процесів та явищ, які відбуваються у виробничо-господарській діяльності об'єктів з наступним виробленням і прийняттям управлінських рішень тощо. Отже, ця інформація призначена в основному для оперативного управління і економічного аналізу.

Поточна обробка первинної (фактичної) інформації полягає в тому, що вона спочатку збирається, накопичується. а інколи і групується (разом з умовно-постійною інформацією), а потім обробляється по типових алгоритмах і видається на паперові носії у вигляді машинограм

(таблиць), а інколи і на екран ПЕОМ, яка встановлена на робочому місці користувача. Використовується ця інформація як бухгалтерські введення (документи) і довідки, а також для заповнення установлених форм бухгалтерської та статистичної звітності за рівні періоди часу, проведення комплексного економічного аналізу виробничо-господарської та іншої діяльності як об'єкта управління в цілому, так і його складових частин. Отже, ця інформація використовується для господарського обліку, складання звітності, та інших поточних справ.

Модуль 3

ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНІ РЕЗУЛЬТАТИ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ (ПІДПРИЄМСТВА, УСТАНОВИ)

Практичне заняття

СОБІВАРТІСТЬ ПРОДУКЦІЇ ЧИ ПОСЛУГИ

Мета: опрацювання різних способів обчислення собівартості продукції чи послуги; визначення зміни собівартості під впливом організаційно-технічних факторів.

Питання для контролю засвоєння теоретичних знань

1. Витрати та їх види.
2. Сукупні витрати та собівартість продукції.
3. Кошторис витрат.
4. Постійні, змінні та загальні витрати організації.
5. Граничні витрати.
6. Собівартість різних видів продукції.

Матеріал для практичного опрацювання

На підприємствах обчислюється собівартість валової, товарної і реалізованої продукції. Собівартість валової продукції як показник застосовується для внутрішніх потреб підприємств,

на яких не є стабільною величина залишків незавершеного виробництва.

Собівартість товарної продукції підприємства обчислюється двома основними способами.

Перший спосіб обчислення собівартості товарної продукції – синтетичний, ґрунтується на кошторисі виробництва, який коригують наступним чином:

- з кошторису віднімають витрати, які з різних причин не включають у виробничу собівартість продукції (витрати на підготовку та освоєння нової продукції, якщо вони фінансуються з прибутку чи інших джерел, позавиробничі витрати, відшкодування втрат від браку);

- віднімається приріст, додається зменшення залишків витрат майбутніх періодів;

- додається приріст, віднімається зменшення залишків майбутніх платежів (відпускних, винагороди за стаж роботи, за підготовчі роботи в сезонних виробництвах тощо).

Одержана сума є собівартістю валової продукції.

Після її коригування на зміну залишків незавершеного виробництва за собівартістю (приріст віднімається, зменшення додається) одержуємо виробничу собівартість товарної продукції. Якщо до останньої додати позавиробничі (комерційні) витрати, то одержимо повну собівартість товарної продукції.

Другий спосіб обчислення собівартості товарної продукції полягає в підсумовуванні попередньо визначеної собівартості окремих виробів, тобто

$$C_{\delta} = \sum_{i=1}^n C_i N_i ,$$

де C_{τ} – собівартість товарної продукції; n – кількість найменувань продукції (послуг); C_i – собівартість одиниці i -ої продукції (послуги); N_i – виробництво i -ої продукції (послуг) у натуральному вимірі.

Факторний метод обчислення собівартості товарної продукції, який може бути застосований як допоміжний. Згідно з цим методом

$$C_{\tau} = C_{\tau.p.} - \sum_{j=1}^m \Delta C_j ,$$

де $C_{\tau.p.}$ – собівартість планового обсягу товарної продукції за рівнем витрат базового (минулого) періоду (розрахункова собівартість); m – кількість факторів впливу на собівартість продукції в плановому періоді; ΔC_j – зміна собівартості в плановому (прогнозованому) періоді під впливом j -го фактора.

Зміна собівартості під впливом організаційно-технічних факторів ΔCOT обчислюється на плановий обсяг виробництва як різниця витрат до і після впровадження заходу:

$$\Delta COT = (C_2 - C_1) / N_2 ,$$

де C_1 , C_2 – витрати на одиницю продукції до і після впровадження заходу; N_2 – обсяг виробництва даної

продукції після впровадження заходу в плановому періоді.

Оскільки в розрахунковій собівартості $C_{т.р.}$ умовно-постійні витрати взято на рівні базового періоду, а в плановому періоді обсяг виробництва може змінитися, що відповідно вплине на собівартість продукції, то це треба врахувати як окремий фактор:

$$C_{\text{біт.}} = C_{\text{біт.б}} \cdot (P_{\text{біт.}} - P_{\text{б}}) / 100.$$

де $\Delta C_{у.п.}$ – відносна зміна умовно-постійних витрат у плановому періоді; $C_{у.п.б}$ – абсолютна сума умовно-постійних витрат у базовому періоді; $P_{в}$, $P_{у.п.}$ – зміна у плановому періоді відповідно обсягу виробництва та умовно-постійних витрат, %.

Собівартість реалізованої продукції обчислюється коригуванням собівартості товарної продукції на зміну залишків нереалізованої продукції:

$$C_p = C_{т.п.} + (C_{с.п.} - C_{с.к.}),$$

де C_p – собівартість реалізованої продукції; $C_{с.п.}$, $C_{с.к.}$ – собівартість залишків товарної продукції на складі на початок і кінець розрахункового періоду.

Практичне заняття

КОШТОРИС ВИТРАТ, КЛАСИФІКАЦІЯ СТАТЕЙ КАЛЬКУЛЯЦІЇ

Мета: складання кошторису витрат на виробництво за їх економічними елементами.

Питання для контролю засвоєння теоретичних знань

1. Кошторис витрат за їх економічними елементами.

2. Класифікація статей калькуляції.
3. Прямі і непрямі витрати на виробництво.
4. Виробнича та повна собівартість одиниці продукції.
5. Загальні і питомі витрати на виробництво продукції.
6. Економія витрат.
7. Витрати майбутніх періодів.

Матеріал для практичного опрацювання

Складання кошторису витрат на виробництво за їх економічними елементами. Виробничо-торговельна фірма очікує досягти у розрахунковому році рівня найважливіших показників своєї діяльності, наведених у табл. 2.

Таблиця 2

Вихідні показники для складання кошторису витрат на виробництво фірми, тис. грн

Показник	Базисний рік	Розрахунковий рік
Матеріальні витрати на виробництво продукції	9100	10000
Амортизаційні відрахування	760	800
Витрати на оплату праці	3740	3800
Інші поточні витрати	195	200
Виручка від реалізації товарної продукції	17280	19200
Доходи від одержання виплат за відсотками	80	100
Витрати на виплату відсотків	345	400

Завдання: 1) скласти кошторис витрат на виробництво за економічними елементами для розрахункового періоду; 2) обчислити відсоток зниження питомих витрат на виробництво (в розрахунку на 1 гривню виручки від реалізації продукції).

Обчислення кошторису витрат на виробництво, собівартості валової і товарної продукції.

Окремі структурні елементи кошторису витрат на виробництво, собівартості валової і товарної продукції підприємства в базисному періоді, а також динаміка цих елементів у розрахунковому році наводяться в табл. 3.

Таблиця 3

Вихідна інформація для обчислення кошторису витрат на виробництво, собівартості валової і товарної продукції

Елементи витрат	Абсолютна величина базисного року, тис. грн.	Збільшення (зменшення) у розрахунковому році, %
1. Матеріальні витрати	10420	+ 3,8
2. Витрати на оплату праці	4100	+ 12,5
3. Відрахування на соціальні потреби	1780	+ 12,5
4. Амортизація основних фондів	1600	–
5. Інші витрати на виробництво	900	+ 10,0
6. Витрати, які не включаються у виробничу собівартість продукції	800	+ 9,0
7. Заміна залишків витрат майбутніх періодів (приріст віднімається, зменшення додається)	+ 300	– 8,3
8. Зміна залишків резерву майбутніх платежів (приріст додається, зменшення віднімається)	+ 40	– 10,0
9. Зміна залишків незавершеного виробництва (приріст віднімається, зменшення додається)	+ 100	– 150,0
10. Позавиробничі витрати	680	+ 4,0

Завдання: на основі наведених у таблиці вихідних показників належить розрахувати (для обох порівнюваних років): 1) кошторис витрат на виробництво; 2) валові витрати на виробництво (собівартість) валової продукції; 3) повну собівартість товарної продукції підприємства.

Визначення прямих і непрямих витрат на виробництво, виробничої та повної собівартості одиниці продукції. У звітному році підприємство мало такі витрати в розрахунку на одну великогабаритну пральну машину, грн:

- сировина і матеріали, енергія технологічна – 132,00;
- основна заробітна плата виробничих робітників – 95,00;
- додаткова заробітна плата виробничих робітників – 30,00;
- відрахування у фонд соціального страхування – 46,25;
- витрати на утримання та експлуатацію устаткування – 76,00;
- покупні вироби і напівфабрикати – 8,00;
- загальновиробничі витрати – 14,60;
- загальногосподарські витрати – 17,00;
- інші виробничі витрати – 2,00;
- позавиробничі (комерційні) витрати – 72,50.

Завдання: на підставі наведених даних визначити: 1) абсолютні величини прямих і непрямих витрат на виробництво пральних машин; 2) виробничу та повну собівартість виготовлення однієї пральної машини;

3) відсоткове співвідношення прямих і непрямих витрат у структурі повної собівартості пральної машини, якщо прямі витрати складають приблизно половину поза виробничих витрат.

Зведений розрахунок зниження поточних витрат на 1 гривню товарної продукції за окремими групами техніко-економічних чинників. Вихідна інформація, яка необхідна для подальших економічних розрахунків:

1. Товарна продукція виробничого підприємства «Генератор» у розрахунковому році становитиме 30200 тис. грн.

2. Фактичні витрати на 1 гривню товарної продукції у звітному році становили 85 коп.

3. У розрахунковому році очікувана економія поточних витрат за окремими групами техніко-економічних чинників може становити, тис. грн: підвищення технічного рівня виробництва – 280; поліпшення організації виробництва і праці в основних цехах підприємства – 130; зміна обсягу і структури виробництва – 570.

4. Здійснення заходів щодо освоєння та активного підвищення якості нових виробів обумовить збільшення валових витрат на 480 тис. грн.

5. Зміна цін на деякі види матеріальних ресурсів та умов їх постачання на підприємство зумовить зниження собівартості товарної продукції приблизно на 94 тис. грн., а деяке передбачуване підвищення цін на виготовлювані вироби відповідно до кон'юнктури

ринку приведе до збільшення обсягу товарної продукції на 220 тис. грн.

Завдання: визначити: 1) собівартість товарної продукції розрахункового року, виходячи з фактичного рівня витрат на 1 гривню товарної продукції у звітному році; 2) сумарну економію витрат на виробництво товарної продукції, обумовлену дією різних техніко-економічних чинників; 3) собівартість товарного випуску розрахункового року за цінами та умовами базисного (звітного) року; 4) витрати на 1 гривню товарної продукції в розрахунковому році і відсоток їхнього зниження порівняно зі звітним роком.

Практичне заняття

БУХГАЛТЕРСЬКИЙ ОБЛІК, ФІНАНСОВА ЗВІТНІСТЬ, ПОДАТКОВИЙ ОБЛІК

Мета: закріплення знань основних принципів бухгалтерського обліку та фінансової звітності, рахунків бухгалтерського обліку, порядку запису господарських операцій та одержання інформації про діяльність організації.

Питання для контролю засвоєння теоретичних знань

1. Поняття про господарський облік, його види, вимірники та прийоми.
2. Структура та зміст бухгалтерського обліку
3. Основні принципи бухгалтерського обліку та фінансової звітності
4. Рахунки бухгалтерського обліку, порядок запису господарських операцій та одержання інформації про підприємницьку діяльність
5. Фінансова звітність оподаткування суб'єктів господарської діяльності

Матеріал для практичного опрацювання

Бухгалтерські рахунки будуються у вигляді двосторонньої таблиці, ліву частину якої прийнято називати «дебет», а праву – «кредит».

Рахунок «Основні засоби»

Дебет	Кредит

На рахунках, де записується майно (активи) підприємства (активних – інформація про активи), у ліву частину (дебет) записують початковий залишок (сальдо) майна (активів), їх збільшення і кінцевий залишок, а в праву (кредит) – зменшення майна (активів).

Рахунок «Основні засоби»

Дебет	Кредит
Початковий залишок (сальдо)	
Збільшення (+)	Зменшення (-)
Кінцевий залишок (сальдо)	

Взаємозв'язок між рахунками, на яких записують господарську операцію, називається кореспонденцією рахунків, а самі рахунки – кореспондуючими. На рахунках періодично (в кінці кожного місяця) підбиваються підсумки записів операцій на дебеті і кредиті рахунків, які називають оборотами (дебетовий оборот, кредитовий оборот), і встановлюються кінцеві залишки (сальдо).

Підприємства для обліку своєї діяльності застосовують три види рахунків:

- синтетичні – для узагальненого обліку певних груп майна і зобов'язань у грошовому виразі;

- субрахунки – об’єднана група однорідних аналітичних рахунків, для одержання відомостей за окремими підгрупами активів і зобов’язань;
- аналітичні – які деталізують зміст синтетичних рахунків і субрахунків в натурі та грошах з вимогою забезпечити кількістю сумову та якісну (марка, сорт, розмір тощо) інформацію про наявність і рух майна та зобов’язань підприємства.

Фінансова звітність – бухгалтерська звітність, що містить інформацію про фінансове становище, результати діяльності та рух грошових коштів підприємства за звітний період.

Звітний період для складання фінансової звітності – календарний рік. Проміжна звітність складається щоквартально наростаючим підсумком з початку звітного року в складі балансу та звіту про фінансові результати.

Підприємства зобов’язані подавати квартальну та річну фінансову звітність органам, до сфери управління яких вони належать, трудовим колективам на їх вимогу, власникам (засновникам) відповідно до установчих документів, органам виконавчої влади (органам Державного комітету статистики України).

Фінансова звітність підприємства включає: баланс, звіт про фінансові результати, звіт про рух грошових коштів, звіт про власний капітал та примітки до звітів. Для суб’єктів малого підприємництва і представництв суб’єктів

господарської діяльності національними Положеннями (стандартами) встановлюється скорочена за показниками фінансова звітність у складі балансу і звіту про фінансові результати.

Форми фінансової звітності підприємств і порядок їх заповнення встановлює Міністерство фінансів України (табл. 4). Методологія та форми складання фінансової звітності регулюються в Україні затвердженими Міністерством фінансів національними Положеннями (стандартами):

- П(С)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності»;
- П(С)БО 2 «Баланс»;
- П(С)БО 3 «Звіт про фінансові результати»;
- П(С)БО 4 «Звіт про рух грошових коштів»;
- П(С)БО 5 «Звіт про власний капітал».

Таблиця 4

Форми фінансової звітності та їх призначення

Форми фінансової звітності	Зміст	Використання інформації
Баланс	Наявність економічних ресурсів, які контролюються підприємством, на дату балансу	Оцінка структури ресурсів підприємства, їх ліквідності та платоспроможності підприємства. Прогнозування майбутніх потреб у позиках
		Оцінка та прогнозування змін економічних ресурсів, які підприємство, ймовірно, контролюватиме в майбутньому

Закінчення табл. 4

Форми фінансової звітності	Зміст	Використання інформації
Звіт	Доходи, витрати і	Оцінка та прогноз

про фінансові результати	фінансові результати діяльності підприємства за звітний період	прибутковості діяльності підприємства, структури доходів та витрат
Звіт про власний капітал	Зміни у складі власного капіталу підприємства протягом звітного періоду	Оцінка та прогноз змін у власному капіталі
Звіт про рух грошових коштів	Генерування та використання грошових коштів протягом звітного періоду	Оцінка та прогноз операційної, інвестиційної та фінансової діяльності підприємства
Примітки до звіту	Обрана облікова політика Інформація, не наведена безпосередньо у фінансових звітах, але обов'язкова за П(С)БО Додатковий аналіз статей звітності, необхідний для забезпечення її зрозумілості	Оцінка та прогноз облікової політики ризиків або непевності, які впливають на підприємство, його ресурси та зобов'язання; діяльності підрозділів підприємства тощо

Баланс – це звіт про фінансовий стан підприємства, який відображає на певну дату його активи, зобов'язання і власний капітал. Можна виділити такі особливості складання балансу.

Звіт про фінансові результати – це звіт про доходи, витрати і фінансові результати діяльності підприємства. Зміст і форма звіту про фінансові результати, а також загальні вимоги до розкриття його статей регламентуються Положенням (стандартом) бухгалтерського обліку 3 "Звіт про фінансові результати"

У звіті про фінансові результати зіставляються доходи і витрати від здійснення різних видів діяльності підприємства – операційної, фінансової та інвестиційної. Операційна діяльність – це основна

діяльність підприємства, тобто, операції, пов'язані з виробництвом або реалізацією продукції (товарів, робіт, послуг), які є головною метою створення підприємства і забезпечують основну частку його доходу. До операційної також належать інші види діяльності, які не є інвестиційною чи фінансовою діяльністю. Змістом інвестиційної діяльності є придбання та реалізація необоротних активів, а також фінансових інвестицій, які не є складовою еквівалентів грошових коштів. Фінансова діяльність приводить до змін розміру і складу власного та позикового капіталу підприємства.

Звіт про рух грошових коштів складається відповідно до вимог Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 4 "Звіт про рух грошових коштів". Метою складання звіту про рух грошових коштів є надання користувачам фінансової звітності повної, правдивої та неупередженої інформації про зміни, що відбулися у грошових коштах підприємства та їх еквівалентах за звітний період. Надходження і видаток грошових коштів розглядаються в розрізі операційної, фінансової та інвестиційної діяльності.

Методи трансформації звіту про фінансові результати для отримання інформації про рух грошових коштів:

– прямий метод, що вимагає коригування кожної статті звіту. Грошові надходження від реалізації продукції зменшують на суми, витрачені у зв'язку з придбанням запасів, поточними витратами тощо;

– непрямий метод, згідно з яким трансформується безпосередньо сума чистого прибутку.

Використання зазначених методів приводить до однакових результатів.

Звіт про власний капітал – звіт, який відображає зміни у складі власного капіталу підприємства протягом звітного періоду. Зміст і форма звіту про власний капітал, а також загальні вимоги щодо розкриття його статей регламентуються Положенням (стандартом) бухгалтерського обліку 5 "Звіт про власний капітал".

Примітки до фінансової звітності – сукупність показників і пояснень, яка забезпечує деталізацію й обґрунтованість статей фінансових звітів, а також інша інформація, розкриття якої передбачено відповідними положеннями (стандартами).

У примітках розкривають: облікову політику підприємства – як сукупність принципів, методів і процедур, які підприємство використовує для складання та подання фінансової звітності; інформацію, яка не наведена безпосередньо у фінансових звітах, але є обов'язковою за відповідними положеннями (стандартами); інформацію, що містить додатковий аналіз статей звітності, потрібний для забезпечення її зрозумілості та доречності.

Податок – це обов'язковий платіж, який справляється до бюджету з суб'єктів господарської діяльності та громадян. Сукупність податків, зборів, обов'язкових платежів і внесків до бюджетів і дер-

жавних цільових фондів становить систему оподаткування.

Податки (відповідають на запитання «для чого») встановлюються для утримання державних структур (законодавчої, виконавчої та судової влади), виконання ними функцій держави – управління, оборони, соціальної та економічної та задоволення інших загальносуспільних потреб.

Збори (відповідають на запитання «за що») встановлюються за використання суб'єктом господарювання певних ресурсів, які створюють йому доход.

Платежі (відповідають на запитання «на що») передбачаються на покриття певних витрат, які виникають при використанні ресурсів суб'єктом господарювання.

Внески (відповідають на запитання «від чого») передбачають відрахування частини майна суб'єкта господарювання при здійсненні окремих господарських операцій.

В Україні діють: загальнодержавні податки і збори (обов'язкові платежі); місцеві податки і збори (обов'язкові платежі).

Практичне заняття

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИБОРУ ІНСТРУМЕНТАРІЮ РОЗРАХУНКУ ЕФЕКТИВНОСТІ

Мета: вибір інструментарію розрахунку ефективності та опрацювання методичних підходів до обчислення різновидів рентабельності

Матеріал для практичного опрацювання

Аналіз фінансового стану організації за допомогою коефіцієнтів полягає в зіставленні показників за поточний рік з аналогічними показниками за минулі роки, а також у визначенні тенденції розвитку організації (прогнозні оцінки) за кожним коефіцієнтом.

Аналіз виробничо-господарської діяльності передбачає оцінювання рівня ефективності застосування виробничих ресурсів для виробництва і реалізації продукції, виявлення ефективності операційної діяльності організації та включає: вивчення загальної і виробничої структури організації; оцінка рівня наявної технології виробництва; аналіз витрат на виробництво; аналіз руху основних фондів.

При проведенні **аналізу загальної і виробничої структури** організації: досліджуються основні техніко-економічні показники структурних підрозділів (обсяги виробництва, чисельність, основні фонди, фонд оплати праці тощо); визначаються кількість і місцезнаходження окремих структурних підрозділів, зокрема допоміжних та обслуговуючих, оптимальність їхнього розташування, а також стан будівель і споруд; проводиться експертиза доцільності виокремлення деяких підрозділів у процесі майбутньої реструктуризації; визначаються основні види продукції, обсяги їх випуску і реалізації за попередні та звітний роки, а також прогнозні показники на наступні роки для кожного структурного підрозділу і для організації в цілому; визначається частка кожного виду продукції в загальному обсязі.

Оцінка рівня наявної технології виробництва здійснюється за такими основними позиціями: наявністю сучасних передових технологій; використанням ноу-хау і власних інноваційних розробок; використанням автоматизованих систем управління. У процесі аналізу звертається увага на циклічність технологічних процесів, їхню безперервність, повторне використання продуктів переробки (відходів), наявність науково обґрунтованих норм виготовлення продукції, серійність виробництва.

Аналіз витрат на виробництво включає: визначення ефективності планування собівартості та проведення факторного аналізу відхилень факту від плану; визначення суми витрат у собівартості продукції, не пов'язаних із виробничо-господарською діяльністю (на підставі первинних бухгалтерських документів) з аналізом фактичної (у натуральному і вартісному виразі) наявності сировини, матеріалів, палива, купованих напівфабрикатів, інших товарно-матеріальних цінностей, що не стосуються виробництва продукції; розробка рекомендацій щодо їх подальшого використання. Значна увага приділяється питанню правильності віднесення витрат на собівартість продукції і на валові витрати для оподаткування.

Аналіз руху основних фондів і амортизаційних відрахувань включає: порівняння показників завантаженості основних фондів, зносу, матеріале- і енергомісткості, прогресивності технологічних процесів з аналогічними показниками діяльності організацій, найкращих у своїй галузі.

Оцінка майнового стану організації

здійснюється на підставі дослідження: коефіцієнтів зносу, оновлення, вибуття основних фондів; частки активної частини основних фондів у їхній структурі.

У процесі аналізу досліджуються тенденції зміни таких статей, як незавершені капітальні вкладення і майно в оренді, оскільки ці активи не беруть участі у виробничому процесі і, за певних обставин, збільшення їхньої частки може негативно вплинути на результативність фінансової і господарської діяльності організації.

Інформаційною базою аналізу є матеріали планових документів, дані бухгалтерського і статистичного обліку та звітності організації.

Аналіз кадрового потенціалу організації

зорієнтований на виявлення резервів колективу, структури індивідуально-психологічних і соціальних якостей персоналу, управлінських факторів.

Оцінка персоналу – процес визначення ефективності виконання працівниками організації своїх посадових обов'язків, процес визначення потенціалу працівників, встановлення якості, складності та результативності праці конкретного працівника та відповідності посаді, яку він займає.

Основні напрямки оперативної діагностики персоналу: структура персоналу за кваліфікацією, досвідом, віком, статтю, освітою тощо; система добору персоналу; система оплати праці; система мотивації персоналу; відносини між правлінням і профспілками (аналіз договорів); оцінка результатів

виконання роботи; процеси розвитку та навчання персоналу; комунікаційні процеси у організації.

Аналіз кадрового потенціалу включає: дослідження динаміки чисельності працівників, обсяги прихованого безробіття, плинність кваліфікованих кадрів; виявлення причини, що призвели до втрат робочого часу (відсутність замовлень, сировини, втрата традиційних ринків збуту, висока ціна продукції, недозавантаження устаткування, відсутність маркетингових досліджень тощо), висновки про відповідність кількості працівників потребам виробництва.

Конкретний набір показників для аналізу кадрового потенціалу залежить від бачення майбутніх характеристик персоналу організації. Чим детальнішим та конкретнішим буде це бачення, тим легше буде визначити критерії діагностики. Тому перш ніж робити діагностику персоналу організації, необхідно уточнити критерії або показники аналізу. Під час збору інформації використовуються методи анкетування, спостереження, інтерв'ювання, реєстрації роботи або ведення щоденника, функціональний аналіз, аналіз організації роботи працівника, анкета для аналізу посади.

Для **оцінки ринкової вартості організації** можуть застосовуватися різні методи, кожний з яких має свої особливості та сфери використання, це, зокрема: методи оцінювання активів (витратний), дисконтування грошових потоків, ринкового

порівняння, оцінювання на основі комбінації підходів.

Загальноприйнятою є практика обчислення та аналізу:

- рентабельності виробничих фондів (виробництва);

- рентабельності сукупних активів;

- рентабельності власного (акціонерного) капіталу;

- рентабельності товарної (реалізованої)

продукції чи обсягу продажу, товарообмінних та інших комерційних операцій;

- рентабельності окремих виробів (товарів).

Методичний підхід до обчислення всіх різновидів рентабельності є однаковим: в чисельнику розрахункової формули завжди ставиться одержаний (очікуваний) валовий або чистий прибуток; в знаменнику – відповідний вид ресурсів (витрат): виробничі фонди, сукупні активи, власний (акціонерний) капітал, валові витрати на виробництво товарної продукції, собівартість окремих виробів.

Для обчислення рентабельності власного капіталу використовується тільки чистий прибуток.

Для обчислення рентабельності виробничих фондів (виробництва) потрібно брати середньорічну величину основних виробничих фондів та оборотних засобів організації (підприємства, установи).

Для обчислення рентабельності сукупних активів – загальну суму заданих їх елементів.

Рентабельність усього обсягу продукції (відношення валового прибутку до повної собівартості товарної

продукції) і рентабельність окремого виробу (співвідношення питомих прибутку та собівартості).

Рентабельність виробничих фондів (загальна рентабельність підприємства):

$$\text{Рд} = \frac{\text{І}}{\text{І} \text{ О} + \text{І} \text{ Е}} \times 100\%,$$

де П – загальний прибуток підприємства за рік, грн;
ОФ + ОК – середня величина основних виробничих фондів і оборотних коштів підприємства за рік, грн;

Розрахункова рентабельність підприємства:

$$\text{Рр} = \frac{\text{І} \div}{\text{І} \text{ О} + \text{І} \text{ Е}} \times 100\%,$$

де Пч – чистий прибуток підприємства за рік, грн.

Рентабельність сукупних активів:

$$\text{Рк} = \frac{\text{І}}{\text{Е} \text{ а}} \times 100\%,$$

де Ка – середня сума активів балансу підприємства, грн.

Рентабельність власного (акціонерного) капіталу:

$$\text{Ркв} = \frac{\text{І} \div}{\text{Е} \text{ в}} \times 100\%,$$

де Пч – чистий прибуток за вирахуванням оплати процентів за кредит; Кв – власний капітал, грн.

Рентабельність реалізованої продукції:

$$\text{Рр} = \frac{\text{І} \delta}{\tilde{\text{Н}} \delta} \times 100\%,$$

де Пр – прибуток від реалізації за певний період, грн;
Ср – повна собівартість реалізованої продукції, грн.

Рентабельність певного виробу:

$$P_i = \frac{O_i^3 - \tilde{N}_i^3}{\tilde{N}_i^3} \times 100\%,$$

де P_i – рентабельність i -го виробу, %; O_i , C_i – відповідно ціна і повна собівартість i -го виробу, грн.

Приклад

Середньорічна вартість основних виробничих фондів – 145 тис. грн. і нормованих оборотних засобів – 20,5 тис. грн.

Завдання: розрахувати показники рентабельності пекарні за даними табл. 5.

Таблиця 5

Асортимент	Річний обсяг реалізації, т	Повна собівартість, * грн.	Відпускна ціна, * грн.	Вага виробу, кг
Хліб пшеничний	70	0,63	0,75	0,9
Хліб житній	62	0,49	0,55	1,0
Батон	35	0,53	0,50	0,5
Булка українська	10	0,23	0,30	0,2

* ціни умовні.

Розв'язання:

Рентабельність окремих виробів обчислюємо за формулою:

$$P_i = \frac{O_i^3 - \tilde{N}_i^3}{\tilde{N}_i^3} \times 100\% .$$

Рентабельність виробу «хліб пшеничний»:

$$P = \frac{0,75 - 0,63}{0,63} \times 100\% = 19,04 \% .$$

Рентабельність виробу «хліб житній»:

$$\text{Д} = \frac{0,55 - 0,49}{0,49} \times 100\% = 12,24 \%$$

Рентабельність виробу «батон»:

$$\text{Д} = \frac{0,50 - 0,43}{0,43} \times 100\% = 16,28 \%$$

Рентабельність виробу «булка»:

$$\text{Д} = \frac{0,30 - 0,23}{0,23} \times 100\% = 30,43 \%$$

Для обчислення рентабельності продукції пекарні слід розрахувати виручку від реалізації продукції (Вр) і собівартість реалізованої продукції (Ср):
 $Вр = 0,75 \times 70000(0,9 + 0,55 \times 62000 + 0,50 \times \times 35000)0,50 + 0,3 \times 10000)0,2 = 0,75 \times 77777,78 + 0,55 \times 62000 + 0,5 \times 70000 + 0,3 \times 50000 = 142\,433,33$ (грн.).

Прибуток від реалізації продукції: $Пр = Вр - Ср = 142433,33 - 120980,0 = 21453,33$ (грн.).

Рентабельність продукції: $\text{Д} = 17,73\%$.

Загальна рентабельність виробництва: $\text{Д}_{\text{в}} = 12,96\%$.

Задача 1

Акціонерне товариство досягло таких результатів своєї виробничо-господарської діяльності за рік:

- обсяг продажу продукції 100000 штук
- продажна ціна одиниці продукції 100 грн.
- змінні витрати на весь обсяг продукції 3000000 грн.
- постійні витрати 5000000 грн.

Проте кон'юнктура ринку вимагає від акціонерного товариства знизити продажну ціну зі 100 грн. до 80 грн.

за одиницю продукції, аби залишитися на ньому. Визначити необхідний обсяг продажу продукції, який спроможний забезпечити обсяг виробництва продукції без збитків. На основі даних визначити величину прибутків, що досягнуто в попередньому році від реалізації продукції, а також обсяг виробництва, який би забезпечував отримання цього прибутку.

Задача 2

У розрахунковому році підприємство буде мати наступні показники діяльності:

- виручка від реалізації продукції 800 тис. грн.
- оптова ціна одиниці продукції 5 грн.
- виробнича потужність 200 тис. шт.
- матеріальні витрати 200 тис. грн..
- витрати на оплату праці виробничих робітників з нарахуваннями 150 тис. грн.
- амортизаційні відрахування 180 тис. грн.
- невиробничі витрати 70 тис. грн.
- чисельність персоналу 40 чол.
- середньорічна вартість основних виробничих фондів 1250 тис. грн.
- оборотні фонди 200 тис. грн.
- фонди обігу 150 тис. грн.
- середньорічна вартість нематеріальних активів підприємства 100 тис. грн.
- ПДВ 20 %
- податок на прибуток 20 %.

Визначити обсяг виробництва продукції, який забезпечив би чисту рентабельність продукції на 10% вищу, ніж у розрахунковому році. На основі даних визначити показники оборотності оборотних засобів, рентабельність виробництва, чисту рентабельність

капіталу підприємства, коефіцієнт використання потужності підприємства.

Задача 3

За звітний період фірма досягла наступних фінансово-економічних показників своєї діяльності, тисяч гривень

- прямі матеріальні витрати – 12400;
- інші матеріальні витрати – 2200;
- витрати на оплату праці – 2800;
- амортизація основного капіталу – 800;
- витрати на виплату відсотків – 600;
- виручка від реалізації продукції – 25000;
- вартість устаткування – 1700;
- середньорічні товарні запаси – 4000;
- дебіторська заборгованість – 3900;
- грошові кошти – 300;
- власний капітал – 5400;
- кредиторська заборгованість – 4500;
- податок на додану вартість – 20 %;
- податок на прибуток – 10 %.

На основі наведених вихідних показників потрібно скласти річний звіт про прибуток підприємства та обчислити такі показники, як рентабельність власного капіталу і виробництва та показники оборотності обігових коштів.

Задача 4

У звітному році обсяг реалізованої продукції становив 12 млн.грн, рівень рентабельності продукції та основного капіталу досяг відповідно 20 і 16 %.

Визначити:

- 1) рівень рентабельності продукції в наступному за звітним році, який дозволив би одержати додатково 800 тис.грн. прибутку.

2) обсяг реалізації продукції, необхідний для досягнення рентабельності основного капіталу 22 %.

3) абсолютну величину скорочення витрат задля забезпечення 24-відсоткового рівня рентабельності продукції.

Задача 5

Виробниче підприємство досягнуло наступних показників своєї господарської діяльності:

- Обсяг реалізованої продукції – 250 тонн.
- Продажна ціна однієї тони – 1800 грн.
- Рівень рентабельності продукції – 25 %
- Рентабельність основного капіталу – 30%
- Рентабельність оборотного капіталу – 15 %

У розрахунковому році передбачається:

1) Збільшити обсяг реалізованої продукції і середньорічну вартість основних фондів відповідно на 12 % та 5 %

2) зменшити валові витрати на виготовлення і реалізацію 1 т продукції та оборотні засоби відповідно на 10% та 3%.

Визначити рівень рентабельності продукції у звітному та розрахунковому роках; рентабельність виробництва; рентабельність капіталу у звітному та розрахунковому році; рентабельність основних фондів підприємства.

Практичне заняття

ЕКОНОМІЧНИЙ ЕФЕКТ І ПИТАННЯ ЦІНОУТВОРЕННЯ. ПОКАЗНИКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ

Мета: закріплення знань про доходи і витрати організації (підприємства, установи) та особливості визначення показників економічної ефективності

Питання для контролю засвоєння теоретичних знань

1. Ефективність – це:

- а) співвідношення результатів і сукупних витрат;
- б) співвідношення ефекту і витрат на його досягнення;
- в) досягнення високих результатів з найменшими витратами;
- г) всі відповіді правильні.

- 2. За ринкових умов господарювання ефективність виробництва визначається як відношення:**
- а) результатів до ресурсів;
 - б) результатів до витрат;
 - в) результатів до ресурсів (витрат).
- 3. За методом розрахунку виділяють ефективність виробництва:**
- а) абсолютну, порівняльну;
 - б) економічну соціальну;
 - в) на рівні підприємства, на рівні галузі, на рівні народного господарства;
 - г) окремого підприємства в цілому, окремих видів ресурсів, окремого виду продукції.
- 4. За об'єктом оцінки виділяють ефективність виробництва:**
- а) абсолютну, порівняльну;
 - б) економічну соціальну;
 - в) на рівні підприємства, на рівні галузі, на рівні народного господарства;
 - г) окремого підприємства в цілому, окремих видів ресурсів, окремого виду продукції.
- 5. Найкращих результатів підприємство може досягти за рахунок:**
- а) оптимізації витрат на виробництво;
 - б) мінімізації витрат на виробництво;
 - в) всі відповіді правильні.
- 6. Конкурентоспроможність – це:**
- а) здатність впливати на ринкову ситуацію у власних цілях;
 - б) здібність виробляти продукцію, що задовольняє вимогам ринку при відносно низьких витратах виробництва;
 - в) здібність виробляти нову продукцію з найменшими витратами;
 - г) усе перелічене є правильним.
- 7. Для оцінки фінансової діяльності визначають:**
- а) продуктивність та ефективність праці;
 - б) характер комерційних угод та їх ефективність;
 - в) виробничу потужність та ступінь її використання;
 - г) рентабельність діяльності та використання капіталу.
- 8. Для оцінки комерційної діяльності необхідно оцінити:**
- а) раціональність оргструктури;
 - б) асортиментну політику;
 - в) фінансовий стан та платоспроможність підприємства;
 - г) стан матеріально-технічної бази.
- 9. Суть метода різниць при оцінці конкурентоспроможності полягає у:**
- а) визначенні переваг та недоліків підприємства за окремими показниками, що порівнюються (об'єктами оцінки);
 - б) визначенні місця підприємств конкурентів за кожним об'єктом оцінки шляхом ранжування досягнутих значень показників;

- в) визначенні узагальнюючої кількісної оцінки становища підприємства в конкурентній боротьбі при наявності кількох конкурентів за матричним методом;
- г) наочному відображенні зон конкурентних переваг та недоліків підприємства.

10. Рентабельність власного капіталу – це відношення:

- а) прибутку від звичайної діяльності до власного капіталу;
- б) чистого прибутку до власного капіталу;
- в) валового прибутку до власного капіталу;
- г) прибутку (до сплати процентів за кредит) до власного капіталу.

Матеріал для практичного опрацювання

Для розрахунків *річного економічного ефекту від виробництва і використання нових засобів праці* застосовують модифіковану формулу різниці зведених витрат, що враховує коефіцієнти зростання продуктивності $k_{зп}$ і зміни довговічності (строку служби) k_t нового засобу праці порівняно з базовим, а також економію споживача за весь строк експлуатації нового засобу праці E_c . Ця формула має такий вигляд

$$\dot{A}_{\text{до}} = (C_1 k_{\text{ці}} k_t - C_2 + \dot{A}_n) \dot{A}_2 \quad (1)$$

де A_2 – річний обсяг виробництва нового засобу праці.

При цьому величина E_c розраховується за формулою чистої економії експлуатаційних витрат

$$\dot{A}_n = (\hat{A}_1^{\hat{a}\hat{e}\hat{n}} - \hat{A}_2^{\hat{a}\hat{e}\hat{n}}) - \dot{A}_1 (\hat{E}_2^{\hat{n}} - \hat{E}_1^{\hat{n}}), \quad (2)$$

де $\hat{A}_1^{\hat{a}\hat{e}\hat{n}}, \hat{A}_2^{\hat{a}\hat{e}\hat{n}}$ – річні експлуатаційні витрати споживача за умови використання відповідно базового (індекс «1») і нового (індекс «2») засобу праці у розрахунку на обсяг продукції (роботи), вироблюваної (виконуваної) за допомогою нового засобу праці;

$\hat{E}_1^{\bar{n}}, \hat{E}_2^{\bar{n}}$ – сукупні капітальні вкладення споживача за умови використання базового і нового засобу праці; E_n – нормативний (прийнятний) коефіцієнт ефективності (прибутковості, рентабельності) інвестиційних ресурсів споживача нового засобу праці.

При визначенні *річного економічного ефекту від виробництва і використання нових предметів праці* застосовується модифікована формула різниці зведених витрат

$$\Delta_p = \left(C_1 \frac{q_1^{\bar{i}\hat{a}}}{q_2^{\bar{i}\hat{a}}} - C_2 + A_{1\bar{n}} \right) \Delta_2, \quad (3)$$

де $q_1^{\bar{i}\hat{a}}, q_2^{\bar{i}\hat{a}}$ – питома витрата відповідно базового і нового предмета праці на одиницю вироблюваної споживачем продукції; E_{nc} – питома економія поточних і капітальних витрат у споживача у розрахунку на одиницю споживаного нового предмета праці; A_2 – річний обсяг виробництва нового предмета праці.

Річний економічний ефект від вироблення нової кінцевої продукції підвищеної якості й конкурентоспроможної на ринку, включаючи товари споживчого призначення, можна визначити за формулою:

$$E_{ep} = (\Delta\Pi - E_n K_d) N, \quad (4)$$

де E_{ep} – річний економічний ефект від здійснення заходу; $\Delta\Pi$ – додатковий прибуток від реалізації одиниці продукції внаслідок зменшення її собівартості; K_d – додаткові питомі капітальні вкла-

дення; N – річний обсяг випуску продукції в натуральному вираженні.

На господарському рівні річний економічний ефект визначається окремо у продуцента і споживача технічних новин, а також *народногосподарський (сукупний) економічний ефект*, що являє собою алгебраїчну суму ефектів виробника і споживача нової техніки та технології. Для повнішої (комплексної) оцінки ефективності технічних новин і нововведень можуть використовуватися, крім річного економічного ефекту, інші окремі показники: річна чи загальна економія відокремлених видів за поточними і капітальними витратами, зростання продуктивності праці, зниження трудомісткості виробів, вивільнення працівників, коефіцієнт (індекс) прибутковості чи термін окупності інвестиційних ресурсів як обернені вимірники тощо. При цьому останні два показники (коефіцієнт прибутковості і термін окупності інвестицій) дозволяється розраховувати на основі не грошового потоку, а прибутку (валового, чистого). Насамкінець варто виокремити необхідність у відповідних випадках визначення соціального ефекту від виробництва та застосування нових засобів і предметів праці, товарів споживацького призначення, підвищення рівня екологізації виробництва. У загальну вартісну оцінку соціального ефекту можуть включатись, у першу чергу, такі його складові елементи, як економія фонду заробітної плати внаслідок усунення важких умов праці, зменшення витрат на оплату листків непрацездатності, скорочення обсягу капітальних вкладень в охорону праці тощо.

Рівень спеціалізації виробничого підприємства (об'єднання, корпорації) тієї або іншої галузі народного господарства визначається *коефіцієнтом спеціалізації*, що розраховується як частка основної (профільної) продукції у загальному обсязі товарної продукції відповідного суб'єкта господарювання. При цьому важливо зазначити, що основною (профільною) вважається та продукція, заради виробництва якої створювалося (будувалося) спеціалізоване підприємство певної галузевої підпорядкованості. Об'єктивно обумовлений спеціалізацією виробництва рівень розвитку кооперування даного підприємства з іншими використовується *коефіцієнт кооперування*, що характеризує частку купованих напівфабрикатів і комплектуючих виробів у повній собівартості товарної продукції підприємства-виробника.

Оптимальний розмір підприємства (об'єднання), економічна ефективність розвитку спеціалізації, кооперування і комбінування виробництва визначаються на базі показника загальних (питомих) зведених витрат з урахуванням додаткових чинників (транспортних витрат, вартості витрат сировини й матеріалів, капітальних вкладень у суміжні галузі та інфраструктуру). З огляду на це формула зведених витрат Z_{ca}^{ii} для вибору (обґрунтування) оптимальних розмірів підприємства має вигляд

$$Z_{ca}^{ii} = \tilde{N}_i + B_{\delta_i} + Q_i + E_i (k_i^1 + k_i^2 + k_i^3 + k_i^4) \rightarrow \min, \quad (5)$$

де B_{δ_i} – транспортні витрати на доставку сировини (матеріалів) для виробництва та готової продукції споживачам; Q_i – вартість витрат сировини

(матеріалів) і готової продукції у процесі транспортування та зберігання; k_i^1 – капітальні вкладення (інвестиції) у створення (спорудження) підприємства i -го розміру; $k_i^2 + k_i^3 + k_i^4$ – додаткові інвестиційні ресурси у водопостачання, комунікаційні системи та очисні споруди, транспорт.

Для визначення економічної ефективності концентрації, спеціалізації, кооперування і комбінування виробництва обчислюється загальний річний економічний ефект E_{ep} у вигляді різниці зведених витрат з урахуванням транспортних витрат до (індекс «1») та після (індекс «2») підвищення рівня розвитку відповідної суспільної форми організації виробництва в розрахунку на річний обсяг випуску продукції $ВП_2$ після проведення заходів щодо розвитку тієї або іншої форми організації виробництва за формулою

$$T_{\text{зв}} = [(\tilde{N}_1 + B_{\text{о1}} + E_f \hat{E}_1) - (\tilde{N}_2 + B_{\text{о2}} + E_f \hat{E}_2)] \hat{A} \tilde{I}_2.$$

(6)

При цьому враховуються також поодинокі оцінні показники: відносне збільшення обсягу виробництва, приріст прибутку, зростання продуктивності праці, фондівіддачі та рентабельності продукції, абсолютне і відносне зменшення окремих елементів поточних витрат.

Визначення економічної ефективності диверсифікації виробництва, яка стає однією з поширених форм його організації за умови посилення конкуренції продуцентів на ринку, має базуватися на обчисленні кількох взаємопов'язаних показників: зростання обсягу виручки від реалізації

диверсифікованої продукції, приріст валового і чистого прибутку, коефіцієнт прибутковості та термін окупності інвестицій у подальший розвиток диверсифікації виробництва. При цьому варто наголосити, що розрахунки коефіцієнта прибутковості і терміну окупності повинні обов'язково здійснюватися з використанням дисконтованих (зведених до теперішньої вартості) щорічних інвестицій та грошових потоків.

Оцінка ефективності виробничо-господарської діяльності підприємства здійснюється шляхом розрахунку та аналізу виокремленої в умові відповідної задачі певної сукупності економічних показників. При цьому відносний рівень задоволення потреб ринку визначається як відношення очікуваного чи фактичного обсягу продажу товарів підприємством до виявленого попиту споживачів на його продукцію. Зарплатомісткість і зарплатовіддача – це взаємообернені показники; вони розраховуються на основі зіставлення фонду заробітної плати персоналу та обсягу товарної продукції. Методика визначення решти показників виробничо-господарської діяльності підприємства (фірми) викладена в інших розділах методичних вказівок щодо розв'язання задач. Що ж до інтегрованого індексу підвищення ефективності виробництва, то за умови рівності коефіцієнтів вагомості розрахованих окремих показників він обчислюється як середньо-арифметична величина.

Одним із узагальнюючих показників інтегральної ефективності діяльності виробничого підприємства є

частка приросту обсягу товарної продукції за рахунок інтенсифікації виробництва, здійснюваної шляхом кращого використання наявних ресурсів живої та уречевленої праці ($\mathcal{C}_{\text{пр}}$, $\Phi_{\text{ос}}$, $\Phi_{\text{об}}$). Обчислення такого показника вимагає послідовного розрахунку:

1) фактичного приросту обсягу товарної продукції у конкретному році ($\Delta V_{\text{тп}}$);

2) суми основних та оборотних фондів ($\Phi_{\text{ос/об}}$);

3) ресурсів уречевленої праці в перерахуванні на середньорічну кількість працівників ($P_{\text{уп}}$) за допомогою коефіцієнта повних витрат праці ($k_{\text{пвп}}$), обчислюваного на основі зіставлення чисельності працюючих у виробничій сфері та утвореного національного доходу (чистої продукції) країни, тобто на основі формули

$$P_{\text{уп}} = \Phi_{\text{ос/об}} k_{\text{пвп}}; \quad (7)$$

4) загальної величини застосовуваних ресурсів (P_3) підсумовуванням величин $\mathcal{C}_{\text{пр}}$ і $P_{\text{уп}}$;

5) відносного приросту застосовуваних ресурсів (ΔP_3);

б) частки приросту обсягу товарної продукції за рахунок інтенсифікації виробництва ($\mathcal{C}_{\text{тп/інт}}$) за формулою

$$\mathcal{C}_{\text{тп/інт}} \times_{\text{д/р/д}} = 100 \left(1 - \frac{\Delta \mathcal{D}_{\text{с}}}{\Delta V_{\text{д}}} \right), \quad (8)$$

Вартість фірми з урахуванням структури (співвідношення власного і позикового) капіталу $V_{\text{ф/стр.к}}$ можна визначити, користуючись формулою

$$\hat{A}_{\text{в/поз.е}} = \frac{\left(\bar{A}_{\text{а}} - \hat{E}_{\text{ііс}} \cdot \frac{\hat{A}_{\text{ііс}}}{100} \right) 100}{r_{\text{а}}} + \hat{E}_{\text{ііс}}, \quad (9)$$

де $D_{\text{в}}$ – валовий дохід фірми (до вирахування відсотка за користування позикою); $K_{\text{поз}}$ – позиковий капітал фірми; $v_{\text{поз}}$ – відсоток за користування банківською позикою; $r_{\text{д}}$ – відсоткова ставка дисконта.

Економічну вартість підприємства прийнято обчислювати як відношення середньорічного чистого грошового потоку до частки капіталу в економічній його вартості. Якщо розрахована економічна вартість підприємства перевищує його так звану ліквідаційну вартість, то доцільно реорганізувати таку підприємницьку структуру. Якщо ж вона менша за ліквідаційну вартість, то рішення арбітражного суду щодо ліквідації такого підприємства буде економічно виправданим.

Для аналітичної оцінки ймовірності банкрутства підприємства (фірми, компанії) можуть застосовуватися дво- і п'ятифакторна моделі прогнозування кризових явищ в його (її) діяльності. **Двофакторна модель оцінки ймовірності банкрутства підприємства**, що передбачає обчислення спеціального коефіцієнта Z , має такий формалізований вигляд:

$$Z = -0,3877 - 1,0736k_{\text{зл}} + 0,579q_{\text{пк}}, \quad (10)$$

де $k_{зл}$ – коефіцієнт загальної ліквідності; $q_{пк}$ – частка позикових коштів у загальній величині пасиву балансу.

За умови використання зазначеної двофакторної моделі ймовірність банкрутства є дуже малою при будь-якому від’ємному значенні коефіцієнта Z , а великою – при $Z > 1$.

Інші чинники враховуються при **прогнозуванні банкрутства** за п’ятифакторною моделлю Е. Альтмана. У цьому випадку коефіцієнт Z визначається за наступним рівнянням:

$$Z = 0,012x_1 + 0,014 x_2 + 0,333 x_3 + 0,006 x_4 + 0,099 x_5, \quad (11)$$

де x_1 – Оборотні активи / Загальна сума активів; x_2 – Нерозподілений прибуток / Загальна сума активів; x_3 – Балансовий прибуток / Загальна сума активів; x_4 – Ринкова вартість власного капіталу / Величина позикових коштів; x_5 – Виручка від реалізації / Загальна сума активів.

При цьому, якщо:

- 1) $Z < 1,81$ – імовірність банкрутства дуже висока;
- 2) $1,81 < Z < 2,765$ – імовірність банкрутства середня;
- 3) $2,765 < Z < 2,990$ – імовірність банкрутства невелика.

Практичне заняття

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ МЕТОДІВ КІЛЬКІСНОЇ ОЦІНКИ РИЗИКУ

Мета: закріплення знань щодо аналізу ризику із застосуванням імовірнісного та факторного підходів та порівняльна характеристика підходів до аналізу ризику.

Матеріал для практичного опрацювання

Основні методи оцінки економічного ризику:

- статистичний;
- метод доцільності затрат;
- метод експертних оцінок;
- аналітичний метод;
- метод аналогів.

Статистичний метод оцінки ризику полягає у вивченні статистики втрат (негативних наслідків реалізації рішень), які мали місце в аналогічних видах підприємницької діяльності. При цьому можуть використовуватись різні способи оцінки, у тому числі і дисперсійний аналіз. Основним показником, який розраховується на підставі статистичного методу є частота втрат, пов'язаних із даним видом діяльності:

$$f = \frac{n'}{n_{\text{заг}}}$$

де n' – кількість випадків настання втрат в статистичній вибірці, $n_{\text{заг}}$ – загальна кількість випадків, що розглядались у статистичній вибірці.

На основі методу при проектуванні рішення показник частоти втрат переноситься на прогнозовані дані і розглядається вже як ймовірність настання певного рівня втрат.

На сьогоднішній день статистичний метод застосовується у різних модифікаціях і найбільшої популярності набуває метод статистичного випробування (метод Монте-Карло). Перевагою цього мето-

ду є можливість аналізувати і оцінювати різні сценарії розвитку проекту, враховуючи різні фактори в рамках одного підходу. Недоліком цього методу є значний рівень використання ймовірних характеристик, що іноді не задовольняє менеджерів проекту.

Метод доцільності затрат орієнтований на ідентифікацію потенційних зон ризику по проекту. Узагальненим фактором ризику тут вважається перевитрата коштів порівняно із запланованим обсягом. При цьому перевитрати по проекту можуть бути викликані одним із чотирьох факторів або їх комбінації:

- 1) первісна недооцінка вартості проекту;
- 2) зміна границь проектування;
- 3) зміни в продуктивності;
- 4) збільшення первісної вартості проекту.

Врахування таких факторів дозволяє, після розбивки інвестиційного процесу на окремі стадії, оцінити зону ризику, в яку потрапляє проект на кожній стадії і таким чином захистити інвестора від критичного та катастрофічного ризиків, оскільки на кожній стадії інвестор може прийняти рішення при припинення асигнувань по проекту.

Для здійснення аналізу коштів, що вкладаються в інвестиційний процес і відповідно піддаються ризику загальнофінансовий стан фірми інвестора можна поділити на п'ять фінансових областей:

- 1) область абсолютної стійкості з нульовим ризиком, коли мінімальною є величина запасів, затрат, а фірма знаходиться у безризиковій зоні;
- 2) область нормальної стійкості – відповідає області мінімально-го ризику, коли існує нормальна величина запасів і затрат;
- 3) область нестійкого фінансового стану відповідає зоні підвищеного ризику, коли існує надлишкова величина запасів і затрат;
- 4) область критичного фінансового стану відповідає зоні критичного ризику, коли на підприємстві має місце затовареність продукцією, низький попит на продукцію фірми;
- 5) область кризового стану, що відповідає області катастрофічного ризику, коли на підприємстві в наявності надмірна затовареність готовою продукцією, великі запаси і витрати, фірма знаходиться на грані банкрутства.

Постійний контроль за фінансовим станом у такий спосіб дає змогу заздалегідь прослідкувати негативні тенденції і тим самим зменшити ймовірність ризику банкрутства на підприємстві.

При дослідженні складних систем, до яких входять і фінансові системи, виникають проблеми, які виходять за межі формальних математичних поставок задач. Тому дуже часто для оцінки ризику використовують метод експертного оцінювання. Основна ідея цього методу полягає у використанні інтелекту людей та їх здатності знаходити рішення слабо формалізованих задач.

Методика проведення експертного оцінювання:

- 1) формування мети оцінювання;
- 2) постановка задачі;
- 3) створення групи управління процесом оцінювання;
- 4) опис форми отримання необхідних результатів;
- 5) підбір експертів та визначення їх компетентності;

Підбір експертів повинен здійснюватись таким чином, щоб фахівці, які увійшли в групу, по-перше, були обізнані в специфіці роботи даного підприємства (об'єкту рішень); по-друге, не були б зацікавлені у результатах оцінювання. Тому як правило, в групу експертів включають 2-3 фахівців даного підприємства і 2-3 зовнішніх експертів.

Компетентність експертів об'єктивно визначається ступенем їх кваліфікації у певній області знань, шляхом аналізу професійної, наукової та іншої діяльності.

Суб'єктивний метод оцінки компетентності полягає у взаємному оцінюванні кожним експертом кваліфікації своїх колег і своєї за певною шкалою. Після обробки результатів опитування встановлюється компетентність експертної групи, яка визначає можливу похибку оцінювання.

- 6) складання анкет опитування;
- 7) вибір методу отримання інформації;
- 8) безпосереднє опитування експертів;
- 9) обробка результатів і складання звіту для прийняття рішення.

Методи обробки результатів опитування:

Метод надання переваг. При використанні цього методу експерти нумерують об'єкти (показники ризику) у порядку їх характерності, при цьому найменш характерний елемент отримує №1. У процесі обробки результатів розраховується коефіцієнт відносної важливості (характерності) j -того елемента за такою залежністю:

$$K_j = \frac{\sum_{i=1}^n K_{ij}}{\sum_{j=1}^n \sum_{i=1}^n K_{ij}},$$

де K_{ij} – місце, на яке поставлена характеристичність j -того елемента (показника) у i -того експерта; n – кількість експертів; S – кількість елементів, що розглядаються.

Той показник, для якого даний коефіцієнт найбільший і є показник ризику, що на думку експертів у більшій мірі характеризує об'єкт.

Метод рангів. При цьому методі експерти оцінюють важливість кожного елемента за шкалою відносної значимості в наперед обумовленому діапазоні: 0-1, 0-10, 0-100.

Цей метод, на відміну від попереднього, дозволяє оцінити не тільки пріоритетність j -того елемента, але і ступінь його вагомості.

В рамках аналітичного використовують різні методи, серед яких можна виділити: метод аналізу абсолютних і відносних показників; метод аналізу чутливості.

Для аналізу ризику, яким може бути обтяжений проект, може стати в нагоді інформація про вплив факторів ризику подібних за сутністю проектів, виконаних раніше. Для цього створюється інформаційна база і на підставі її дослідження роблять узагальнення і приймаються рішення щодо проекту. Недоліком цього методу є його описовий характер, а також той факт, що з часом вплив факторів ризику навіть на подібні проекти може змінитись, так само може змінитись і сам «набір» факторів ризику.

В економіці для кількісного аналізу ризику використовують **імовірнісний підхід**, відповідно до якого для того, щоб оцінити ризик необхідно знати всі можливі наслідки конкретного рішення чи дії (сценарії розвитку подій) та імовірності цих наслідків (сценаріїв).

Імовірнісний підхід для оцінки ризику передбачає використання двох основних критеріїв:

– очікуване значення результату, яке розраховують як середньозважене за ймовірностями значень усіх можливих результатів;

– мінливість чи розкид можливих результатів, який розраховують як корінь квадратний із середньозваженого квадратів відхилень можливих результатів від їх очікуваного значення (середньоквадратичне чи стандартне відхилення).

СПИСОК
ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Верхоглядова Н. І.* Економіка підприємства : [навч. посібник] / Н. І. Верхоглядова , Д. М. Ядранський , Н. А. Іваннікова. – К. : Професіонал, 2008. – 384 с.

2. *Гальчинський А. С.* Основи економічних знань : [навч. посібник] / А. С. Гальчинський , П. С. Єщенко , Ю. І. Палкін. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Вища шк., 2002. – 543 с.

3. *Гетьман О.О.* Економіка підприємства : [навч. посібник] / О. О. Гетьман, В. М. Шаповал. – 2-ге вид. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 488 с.

4. *Економіка підприємства* (в питаннях і відповідях) : [навч. посібник] / [І. І. Цигилик , Я. Р. Бирик , М. Я. Ємбрик , В. Ф. Паращич]. – К. : ЦУЛ, 2006. – 216 с.

5. *Економіка підприємства* : [навч. посібник] / за ред. А. В. Шегди. – К. : Знання, 2005. – 431 с.

6. *Економіка підприємства* : [підручник] / [Й. М. Петрович, А. Ф. Кіт, В. В. Кулішов та ін.] ; за заг. ред. Й. М. Петровича. – 2-ге вид., стереотип. – Львів : Магнолія, – 2010. – 680 с.

7. *Економіка підприємства* : [підручник] / [Г. О. Швиданенко, В. Г. Васильков, Н. П. Гончарова та ін.] ; за заг. ред. Г. О. Швиданенко. – К. : КНЕУ, 2009. – 598 с.

8. *Економіка та організація виробництва* : [підручник] / за ред. В. Г. Герасимчука, А. Е. Розенплентера. – К. : Знання, 2007. – 680 с.

9. *Економічний аналіз і діагностика стану сучасного підприємства* : [навч. посібник] / Т. Д. Костенко, Є. О. Підгора, В. С. Рижиков та ін. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 400 с.

10. *Іванілов О. С.* Економіка підприємства : [підручник] / О. С. Іванілов. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 728 с.

11. *Кулішов В. В.* Економіка підприємства: теорія і практика : [навч. посібник] / В. В. Кулішов. – 2-ге вид., перер. і доп. – Львів : Магнолія, 2009. – 205 с.

12. *Макаровська Т. П.* Практикум з економіки підприємства : [навч. посібник] / Т. П. Макаровська. – К. : МАУП, 2007. – 181 с.

13. *Малів З. О.* Економіка підприємства : [навч. посібник] / З. О. Малів, І. М. Луцький. – 2-ге вид., стереотип. – К. : Знання, 2006 – 580 с.

14. *Миценко Н. Г.* Економіка підприємства: теорія і практикум / Н. Г. Міценко, І. А. Маринич, О. І. Яценко. – Львів : Вид-во «Прогрес», 2008. – 194 с.

15. *Онисько С. М.* Податкова система : [підручник] / С. М. Онисько, І. М. Тофан, О. В. Грицина. – 3-тє вид., випр. і доп. ; за заг. ред. С. М. Онисько. – Львів : Магнолія, 2009. – 336 с.

16. *Савицька Г. В.* Економічний аналіз діяльності підприємства : [навч. посібник] / Г. В. Савицька. – К. : Знання, 2005. – 654 с.

17. *Семенов Г. А.* Економіка підприємства : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Г. А. Семенов, М. О. Панкова, А. Г. Семенов. – 2-ге вид., перероб. та допов. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 324 с.

18. *Семернікова І. О.* Економіка підприємства : [навч. посібник] / І. О. Семернікова, Н. В. Мешкова-Кравченко. – К. : Кондор, 2009. – 311 с.

19. *Теорія бухгалтерського обліку* : [навч. посібник] / Г. О. Партин, А. Г. Загородній, М. В. Корягін та ін. – 2-ге вид. стереотип. – Львів : Магнолія, 2009. – 240 с.

СПИСОК ДОДАТКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

20. *Балдин К. В.* Риск-менеджмент : [учеб. пособие] / К. В. Балдин. – М. : Эксмо, 2006. – 368 с.

21. *Бутенко Н. В.* Маркетинг : [підручник] / Н. В. Бутенко. – К. : Атіка, 2006. – 300 с.

22. *Верхоглядова Н. І.* Бухгалтерський фінансовий облік: теорія та практика : [навч.-практ посібник] /

Н. І. Верхоглядова , В. П. Шило , С. Б. Ільїна. – К. :
Центр учбової літератури, 2010. – 536 с.

23. *Дідківський М. І.* Зовнішньоекономічна діяльність підприємства : [навч. посібник] / М. І. Дідківський. – К. : Знання, 2006. – 462 с.

24. *Зовнішньоекономічна діяльність підприємств :* [навч. посібник] / за ред. Ю. Г. Козака, Н. С. Логвінової, І. Ю. Сіваченка. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 792 с.

25. *Зюкова І. О.* Технології маркетингових досліджень / І. О. Зюкова. – Львів : Магнолія, 2010. – 386 с.

26. *Корж М. В.* Маркетинг : [навч. посібник] / М. В. Корж. – К. : ЦУЛ, 2008. – 344 с.

27. *Пінішко В. С.* Ціно- і тарифотворення : [навч. посібник] / В. С. Пінішко. – Львів : Магнолія, 2009. – 292 с.

28. *Пінішко В. С.* Ціно- і тарифотворення у питаннях і відповідях : [навч. посібник] / В. С. Пінішко , О. В. Рудницька. – Львів : Магнолія, 2011. – 212 с.

29. *Риск-менеджмент інновацій :* [монографія] / Т. А. Васильєва, О. Н. Диденко , А. А. Епифанов и др. – Суми : Деловые перспективы, 2005. – 260 с.

30. *Стельмащук А. М.* Бухгалтерський облік : [навч. посібник] / А. М. Стельмащук, П. С. Смоленюк. – К. : Центр учбової літератури, 2007 – 528 с.

31. *Тимашов О. О.* Інформаційні системи в менеджменті : [навч.-метод. комплекс] / О. О. Тимашов, В. В. Іванов.– К. : КСУ, 2006. – 30 с.

32. *Ткаченко І. Т.* Звітність бюджетних установ : [навч. посібник] / І. Т. Ткаченко. – [2-ге вид., допов. і перероб.]. – К. : КНЕУ, 2005. – 548 с.

33. *Україна у вимірі економіки знань* / В. М. Геєць, В. П. Александрова, Ю. М. Бажал та ін.; за ред. В. М. Гейця. – К. : Основа, 2006. – 592 с.

34. *Уэйл П.* Управление ИТ: опыт компаний-лидеров. Как информационные технологии помогают достигать превосходных результатов / П. Уэйл, Д. У. Росс; [пер. с англ. Ю. Бахматова, Н. Пирожкова, А. Севастьянова и др.]. – М. : Альпина бизнес Букс, 2005. – 293 с.

Навчальне видання

ЕКОНОМІКА ОРГАНІЗАЦІЇ
Практикум
для студентів спеціальності 8.18010018
«Адміністративний менеджмент»

Укладачі :

БАРАНОВСЬКА Ірина Вікторівна

ЧАЙКА Наталія Григорівна

ЮДКА Валентина Михайлівна

В авторській редакції

Технічний редактор *А. І. Лавринович*

Комп'ютерна верстка *Л. А. Шевченко*

Підп. до друку 28.11.2015. Формат 60x84/16. Папір офс.

Офс. друк. Ум. друк. арк. 3,72. Обл.-вид. арк. 4,0.

Тираж 100 прим. Замовлення № 229-1.

Видавець і виготовлювач

Національний авіаційний університет

03680. Київ-58, проспект Космонавта Комарова, 1.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 977 від 05.07.2002